

Dikotomileri Bağlamında Ziya Gökalp'te Din-Devlet-Toplum İlişkisi**The Relationship Religion-State-Society in Ziya Gökalp in the Context of His
Dichotomies****Ziyaeddin
KIRBOĞA**

Karamanoğlu
Mehmetbey
Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi,
Felsefe Bölümü,
Karaman, Türkiye

zkirboga@kmu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-
3636-790X

Sorumlu yazar:

Ziyaeddin
KIRBOĞA,
Karamanoğlu
Mehmetbey
Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi,
Felsefe Bölümü,
Karaman, Türkiye

**Makalenin referans
gösterilmesi:**

Kırboğa, Z. (2025).
Dikotomileri
Bağlamında Ziya
Gökalp'te Din-
Devlet-Toplum
İlişkisi. SCAR, 4(2),
1-15.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18094055>

Makale geliş Tarihi:
29.09.2025

**Makale Kabul
Tarihi:**
26.12.2025

Özet

Ziya Gökalp (1876-1924), Tanzimat sonrası dönemde yaşamış, önde gelen, erken dönem Türk sosyologlarından biridir. Toplum, devlet ve din alanlarında ortaya koyduğu fikirlerle Türk düşünce tarihine yön vermiştir. Din, devlet ve toplum, her dönemde ve her kültürde düşünce dünyasını meşgul eden, birbirleriyle ilişkileri bakımından teoride ve pratikte birçok tartışmaya konu ve hatta çeşitli biçimlerde çatışmalara neden olan üç önemli olgudur. Ziya Gökalp de din, devlet, toplum konularında oldukça önemli ve kıymetli düşünceler ortaya koymuştur. Cumhuriyet öncesi süreçte din konusuna geniş yer veren Ziya Gökalp'in, Cumhuriyet döneminde laik anlayışın hem teorik hem de toplumsal temelini oluşturmada önemli payının olduğunu ileri sürmek mümkündür. Gökalp, din-devlet-toplum ilişkisinde sosyolojik ikilikleri yeniden kavramsallaştırarak modern Türkiye düşüncesine farklı bir perspektif sunmaktadır. Onun sosyolojisi esas olarak Durkheim'a dayanır. Dolayısıyla Gökalp'in din alanındaki düşüncelerinde Durkheim'ın etkisi büyüktür. Bununla birlikte Gökalp, din ve toplum arasındaki ilişkiyi tamamen yok saymamaktadır. Diğer taraftan da dinin varlığını bireyin vicdanında varlığı sürdürmesi gereken bir olgu olarak görmektedir. Ziya Gökalp ve onun din, devlet, toplum konularına yönelik düşünceleri üzerine birçok değerli araştırma mevcuttur. Bu çalışmada Gökalp'in dikotomilerinden hareketle din, devlet, toplum alanları üzerine görüşlerinin, ilişkisel bağlamda araştırılması hedeflenmiştir. Çalışmada betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Böylelikle Ziya Gökalp'in din, devlet, toplum üzerine düşünceleri ve bunlar arasındaki ilişkiyi nasıl anlamlandırdığı, eserleri üzerinden ele alınmış, bunun yanında Gökalp üzerine yapılan çağdaş araştırmalardan faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ziya Gökalp, Din Sosyolojisi, Din, Devlet, Toplum.

Absract

Ziya Gökalp (1876-1924) was one of the leading early Turkish sociologists who lived in the post-Tanzimat period. He shaped the history of Turkish thought with the ideas he put forward in the fields of society, state and religion. Religion, state and society are three important phenomena that occupy the world of thought in every period and in every culture, and are the subject of many debates in theory and practice in terms of their relations with each other, and even cause conflicts in various forms. Ziya Gökalp also put forward very important and valuable thoughts on religion, state and society. It is possible to argue that Ziya Gökalp, who gave a wide place to the subject of religion in the pre-Republican period, had an important share in the formation of both the theoretical and social basis of the secular understanding in the Republican period. Gökalp offers a different perspective on modern Turkish thought by reconceptualising the sociological dualities in the relationship between religion, state and society. His sociology is based mainly on Durkheim. Therefore, Durkheim's influence on Gökalp's thoughts in the field of religion is great. However, Gökalp does not completely ignore the relationship between religion and society. On the other hand, it sees the existence of religion as a phenomenon that must continue to exist in the conscience of the individual. There are many valuable studies on Ziya Gökalp and his thoughts on religion, state and society. In this study, it is aimed to investigate Gökalp's views on religion, state and society in a relational context based on dichotomies. Descriptive analysis method was used in the study. Thus, Ziya Gökalp's thoughts on religion, state and society and how he made sense of the relationship between them were discussed through his works, as well as contemporary research on Gökalp was used.

Keywords: Ziya Gökalp, Sociology of Religion, Religion, State, Society.

GİRİŞ

Ziya Gökalp (1876-1924), içinde yaşadığı dönemde etkili olan, günümüzde etkisini sürdüren ve araştırmalara konu olan önemli bir düşünürdür. O, Tanzimat ve sonrası süreçte yaşayan birçok düşünür gibi Osmanlı'nın son dönemlerinde ulusal kimlik arayışında bulunmuştur (Gökalp, 2010, s. 6, 2018, s. 9). Gökalp, Meşrutiyet'in ilanını takip eden süreçte önceden ilgi duyduğu ve yakınlık hissettiği İttihat ve Terakki'nin Diyarbakır şubasını 1908'de kurmuş ve aynı yıl cemiyetin bölge müfettişliğini üstlenmişti. Selanik İttihat ve Terakki Mekteb-i Sultanisinde bizzat önerdiği program çerçevesinde 1911'de Türkiye'de ilk defa sosyoloji dersleri vermeye başladı (Okay, 2025). Gökalp 1913'te İstanbul'a gelerek *Genç Kalemler*'de kalem arkadaşlarıyla bir araya geldi. İttihat ve Terakki Merkezinin genel üyesi oldu (Ülken, 1992, s. 312). O, son asrın düşünce hayatının önde gelen simalarındandır. Sahip olduğu bilgi ve kültürü çocukluk döneminden itibaren ailesi, okulları, hocaları, siyasi çevresinden ve Doğulu ve Batılı düşünce insanların eserlerinden edinmiştir (Okay, 2025).

Gökalp sosyolojisinin özellikle yöntem olarak en önemli kaynağı Emile Durkheim'dır. Durkheim'ın "Toplumsal olgu toplumsal sonuçlarıyla bağlantısı bakımından incelenmelidir" düşüncesine Gökalp de sahiptir. Dolayısıyla Gökalp toplumsal ve siyasi sorunları incelerken Durkheim'ın bu metodunun yanı sıra sosyolojinin felsefi köklerini de araştırmaya ihtiyaç duymuştur. Bu da Gökalp'i kompleks problemlerin analizinde bazen sosyolojinin metodundan başka tümdengelimle müracaat etmeye, Kur'an'a dayanan ve İslam Hukukuna ait örneklerden faydalanma yoluna gitmeye neden olmuştur. Durkheim sosyolojisiyle ilişkisinden önce Gökalp, pozitivizm ve idealizmi uzlaştırma yoluyla bir değerler ve eylemler felsefesi ortaya koymaya çalışmıştır. Bununla da yetinmeyerek problemlerin analizinde bu felsefeden yararlanarak bu bakış açısını sosyolojik idealizm olarak sunmuştur (Anar, 2025).

Günümüzde hâlâ araştırmacıların ilgisini çeken ve düşünce dünyasında önemini koruyan Gökalp'in eserleri, ölümünden sonra orijinal olarak veya sadeleştirilerek birçok kez yayımlanmıştır (Okay, 2025):

Şakî İbrâhim Destanı

Rusya'daki Türkler Ne Yapmalı?

İlm-i İctimâ Dersleri

Kızıl Elma

İlm-i İctimâ

Yeni Hayat

Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muâsırlaşmak

Türk Töresi

Altın Işık

Doğru Yol

Ala Geyik

Türkçülüğün Esasları

Türk Medeniyeti Tarihi

Ayrıca Gökalp, dergi ve gazetelerde birçok makale de yayımlamıştır.

PROBLEM

Gökalp, içinde yaşadığı dönemde üç fikir akımının varlığından söz etmektedir. Düşünürlerimizin öncelikle muasırlaşmak (modernleşmek) gereği duyduklarını, sonraki süreçte İslamlaşmak ve son zamanlarda da Türkleşmek akımlarının ortaya çıktığını kaydeder (Gökalp, 2010, s. 9). O, Meşrutiyet'in belirgin özelliklerinden üç düşünce hareketi arasında bir uzlaşma arayışında olan fikir insanların önde gelenidir (Ülken, 1992, s. 304). Gökalp'in bu çabası, düşünce sisteminde zaman zaman gerçekleşen değişimler ve toplumsal çözümlemelerinde esas

aldığı Durkheim yöntemi; onun çelişkiler yaşadığı, dinsiz olduğu (Bolay, 2025) gibi bazı haksız ithamlara maruz kalmasıyla sonuçlanmıştır.

Diğer taraftan Gökalp'in söz konusu düşünce akımlarını ilişkisel olarak nasıl ele alıp, hangi sonuca vardığı araştırılması gereken bir konudur. Onun üç akımdan birini tercih etmekten ziyade, bunları uzlaştırmada gösterdiği gayret gözden kaçırılmamalıdır. Tanzimat dönemi sonrası gelişen düşünce akımları, ağırlıklı olarak *din*, *devlet*, *toplum* odaklı yaklaşımlarda bulunmuşlar ve bunların birbirleriyle ilişkisi tartışma konularının merkezini oluşturmuştur. Dolayısıyla Gökalp, söz konusu fikir hareketlerinin odağında yer alan bu alanlara nasıl yaklaşmıştır? Gökalp'in düşüncesinde bu üç olgu, birbirlerine alan ayırmışlar mıdır? soruları bu çalışmanın temel problem cümlelerini oluşturmaktadır.

YÖNTEM

Çalışmada veriler doküman incelemesi yoluyla toplanarak betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Ziya Gökalp'in yaşadığı dönemin dinî, siyasi ve toplumsal şartları göz önüne alınarak din-devlet-toplum anlayışı, onun dikotomilerinden hareketle anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Gökalp'in kendi eserleri merkeze alınarak onunla ilgili çağdaş çalışmalardan da yararlanılmıştır. Bu çalışma, Gökalp'in metinlerinde tematik analize dayalı doküman incelemesi yöntemiyle yürütülmüştür.

Gökalp'in çalışmalarında en dikkat çeken hususlardan biri onun dikotomileridir. Burada bir kavram analizi yapmak, bu çalışmanın maksadı dışında kalacaktır. Bununla birlikte Gökalp'in eserlerinde kullandığı dikotomilerin başlıcalarını sıralamak mümkündür: Medeniyet-Hars, Türkçülük-Osmanlıcılık/İslamcılık, Hars-Terbiye, Şark-Garp Fert-Cemiyet, Millet-Ümmet, Hars-Zenaat, Nass-Örf, Ahkâm-ı Diyâniyye-Ahkâm-ı Kazâiyye, Umur-u Diyâniyye-Umur-u Kazâiyye, Mukaddes-Zenim, İslamiyet-Medeniyet-i Asriyye, Ma'şerî Şahsiyet-Ferdî Şahsiyet, Müsbet Ayinler-Menfi Ayinler, Nefs-i Sufli-Nefs-i Kudsi, Nefy-i Ferdiyyet-Tesis-i Millet, İptidai Cemiyetler-Mutaazzi Cemiyetler, Fakihler ve İctimaiyatçılar, Din-İlim. Bu ifadelerden bazıları genel bir bakışla dikotomi kavramının kapsamında görülmeyebilir hatta karşıt anlam içeren terim grupları olarak düşünülebilir. Ancak söz konusu ifadeler Gökalp'in yazılarında dikotomik bir anlam çerçevesinde ele alınmıştır. Bu çalışma Gökalp'in kullandığı bu dikotomilerin tamamını içermemekte, daha çok Gökalp'in din-devlet-toplum görüşleriyle yakından ilişkisi bulunanları hareket noktası olarak ele almaktadır.

Ziya Gökalp üzerine birçok araştırma mevcuttur (Bkz. Gürsoy & Çapcıoğlu, 2006; Çapcıoğlu, 2024). Bu çalışma, yukarıda ifade edilen problem cümlelerinden hareketle içinde bulunduğu dönemde tartışmalara çoğunlukla konu edinilen din-devlet-toplum olgularını Gökalp'in nasıl anlamlandırdığını ve düşünce sisteminde bu üç olgunun birbirine varlık hakkı tanıyıp tanımadığını ya da diğerine açılan alanın sınırlarının araştırılmasını amaçlamaktadır.

Çalışma bu amaçsal boyutuyla da literatüre önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca Gökalp'in din-devlet-toplum konularını ilişkisel bağlamda kavrayışının, kendi dikotomilerinden hareketle değerlendirilecek olması, çalışmayı, onun sadece dikotomileri üzerine yapılan araştırmalardan farklı kılacaktır. Bu da araştırmanın literatüre katkısı bakımından ayrıca önem taşımaktadır.

FİKRİ KÖKLER

Berkes XX. yüzyılın başlarında yükselen tartışmalardaki ortak özlemi, Namık Kemal'e (1840-1888) ait *ittihat* ve *terakki* kavramlarının en iyi şekilde açıkladığını, 1904 öncesi ve sonrası süreçte ortaya konulan tavsiyelerin genellikle bu iki kavramın yer değiştirmesiyle adlandırıldığını kaydeder (Berkes, 2003, s. 405). İttihat ve Terakki Cemiyeti, Jön Türklerin bir kısmını bünyesinde tutmuş ve Pozitivizmin Türkiye'ye girişinde etkili bir rol almıştır. Türk pozitivistlerinden Ahmet Rıza'nın (1859-1930) bu kuruluşa başkanlık etmesi, bunu

açıklamaktadır (Korlaelçi, 2002, s. 168). Genç Osmanlılarla başlayan ve Jön-Türkler, ittihat ve Terakki ile devam eden süreçte Batılı bir ideoloji öne çıkmıştır. Bu bir tesadüf değildi. Osmanlı yöneticileri ve aydınları Batının üstünlüğünü açıklama çabasında idiler. Halbuki pozitivist düşünce ve dayanağı olan bilimsel anlayış, Batının üstünlüğünü açıklarken aynı zamanda Hristiyanlığa bulaşmamış olma özelliğine sahipti. Toplumsal uyum düşüncesiyle de sınıfsal olarak her çeşit uzlaşmaya uygun küçük burjuva özelemlerini cevaplıyordu. Bu nedenle pozitivist düşünce Jön-Türklerden başlayarak geniş bir alanda etkili oldu. Auguste Comte'un (1798-1857) sistemi İttihat ve Terakki cemiyetinin adı olarak kabul edildi (Timur, 1993, ss. 101, 102).

İttihatçıları yoğun olarak Paris'te, Ahmet Rıza'nın yayımladığı *Meşveret* bir araya getiriyordu (Ülken, 1992, s. 130). Ziya Gökalp'in, "Fırka-i Nâciye" olarak tanımladığı (Gökalp, 1976, s. 114) "İttihad-ı Osmânî" adıyla 21 Mayıs 1889'da kurulan "İttihat ve Terakki" cemiyetine onu Abdullah Cevdet (1869-1932) üye kaydetmiştir (Ülken, 1992, s. 125; Okay, 2025). Kazım Karabekir Paşa cemiyetin kuruluş hedeflerini, Osmanlı Devletinin çöküş sürecine girdiği, durumun önde gelen sorumluluğunun padişahta olduğu, etrafında bulunanların da padişahın ağır suçlarına ortak olduklarını halka anlatmak ve vatani, halkı, yaşadığı tehlikeli gidişattan kurtarmak için her türlü gayreti göstermek olarak tespit eder (Karabekir, 2007, s. 281).

Pozitivizm veya Pozitif Felsefesinin kurucusu Fransız sosyal bilimci Auguste Comte'tur (Marshall, 2003, s. 598). Sosyolojinin kurucularından ve Comte'un öğrencisi olan Emile Durkheim (1858-1917) pozitivizme bağlı bir Fransız sosyologdur (Goodwin & Scimecca, 2015, ss. 153, 154). Gökalp, sosyoloji biliminin gerçek kurucusunun bugün batılı bilginlerin görüş birliğiyle Durkheim olduğu kanaatindedir (Gökalp, 1982a, s. 70). Fındıkoğlu, Gökalp sosyolojisinin, bu Fransız sosyoloji ekolünün Türkiye'de bir devamı sayılabileceğini kaydeder (Fındıkoğlu, 1947, s. 169). Ülken, ilk yazılarında birçok takma ad kullanan Gökalp'in bu yazılarının, önemli bir manevi değişim yaşadığını gösterdiğini ifade eder. Diyarbakır'daki Gökalp ile Selanik'tekinin birbirinden oldukça farklı iki karakteri olduğunu, ilkinde Tanzimat döneminde yaşayan Osmanlı milliyetçisi, diğerinde açıkça Türkçü olduğunu, felsefe alanındaki temellerini Diyarbakır'da attığını kaydeder. Ülken, Gökalp'in bu durumunu "tam bir ruh devrimi" şeklinde tanımlar. O, Gökalp'in ilk yazılarında üçüncü yönünün kaynağını Durkheim sosyolojisinden alan pozitif felsefe karakterini belki de tam anlamıyla gerçekleştiremediğini ancak ömrü boyunca savunucusu olacağı ideolojisinin köklerini oluşturduğunu ifade eder (Ülken, 1992, s. 310).

Durkheim tarafından kurulan ve bütün değerleri toplumla, kolektif bilinçle açıklayan sosyolojizm ya da sosyoloji okulunun ülkemizdeki temsilcileri Ziya Gökalp ve arkadaşlarıdır. Bu okul, Gökalp'in en önemli fikri kaynağıdır. Aynı zamanda Durkheim, din sosyolojisinin de kurucusu olduğundan eski Türklerin dinî yaşamları konusunda yaptığı araştırmalarda Gökalp, sosyoloji okulunun çalışmalarından oldukça faydalanmıştır (Gökalp, 1982a, ss. 105-106). Örneğin toplumların incelenmesinde kullanılacak yöntemi ele aldığı "Bir Kavmin Tedkikinde Takib Olunacak Usul" başlıklı makalesi, Durkheim yöntemiyle kaleme alınmıştır (Gökalp, 1982a, ss. 3-16). Durkheim, bütün bilgilerin kaynağını sosyal olguların temellendirdiğini ve sosyal olguların ancak empirik gözlemlerle açıklanabileceğini düşünür (Goodwin & Scimecca, 2015, s. 154). Ziya Gökalp'in etkisiyle Türkiye'de yaygınlaşan, önemli etkisi olan ve uzun süre üniversitelerde okutulan sosyoloji, Durkheim sosyolojisi olmuştur (Gökalp, 1980, s. 250).

DİKOTOMİK BAĞLAMLARIYLA ZİYA GÖKALP'TE DİN-DEVLET-TOPLUM İLİŞKİSİ

“Ma‘şerî Şahsiyet-Ferdî Şahsiyet”

Bu bölümde öncelikle Ziya Gökalp'in bir sosyolog olarak 'toplum'u nasıl kavradığını incelemekte fayda vardır. O, ülkemizin birtakım düşünürlerinin toplumbilimle ilgili yanlış bir anlayışa sahip olduklarını ileri sürer. Gökalp'e göre onlar, sosyoloji ve özellikle Durkheim sosyolojisinin kişiliğe hiç önem vermediği kanaatindedirler. Oysa Gökalp'e göre onlar, Durkheim'ın eserlerinin tamamını okumuş ve düşüncelerini kavramış olsalar bu yanılgıya düşmeyeceklerdir. Durkheim, kişiliğe çok önem veren ve bilimsel yönden kişiliği tam olarak tanımlayıp açıklayan bir sosyologdur. Ancak Durkheim'a göre kişilik iki türdür. Gökalp'in ifadesiyle bunlar: “ma‘şerî şahsiyet” ve “ferdî şahsiyet”tir. Yani Gökalp, Durkheim'ın 'toplumsal' ve 'bireysel' olarak kişiliği ikiye ayırdığını ifade etmektedir. Dolayısıyla toplumsal kişilik (ma‘şerî şahsiyet), köken olarak topluma aittir. Her toplum kendine has toplumsal bir vicdana sahiptir. Ma‘şerî vicdan, o topluluktaki ortak duygu, itikat ve “mefkûre”lerin¹ tamamından teşekkül eder. Toplumsal şahsiyeti oluşturan da bu ortak vicdandır. Dolayısıyla Gökalp, bu şekilde bir ortak vicdana sahip olan toplumlara (milletlere) “eşhâs-ı hükmiyye” (hükmi şahıslar) ve “eşhâs-ı mâneviyye” (manevi şahıslar) gibi isimler verilmesini doğru bulmaz. Her toplum, toplumsal dayanışmaya sahip ve her millet de *gerçek* (“hakikî”) bir *kişidir*. Çünkü bütün milletlerin kendine özel bir mantığı, iradesi, amaçları ve mefkûreleri vardır. Esasen “şahsiyet; akıl, irade ve mefkûre” adları verilen öğelerden oluşur. Dolayısıyla bu yetilere sahip olan “millet”i de gerçek bir kişilik olarak görmek gerekir. Milletten gerçek bir kişilik olduğu yasama, yargı, yürütme güçleri ve genel hukuk kapsamında olan diğer haklara sahip olması bunu göstermektedir. Çünkü tüm haklar, kişiliğin kaplamından/genişliğinden oluşur. Gerçek kişiliği bulunmayan bir varlık, hak sahibi olamaz. Milletlerin en yüksek haklara sahip bulunmaları, gerçek kişi olduklarının en önemli kanıtıdır. Gökalp, sözünü ettiği “ferdî şahsiyet”i de Durkheim açısından ele alır. Bireysel şahsiyetin kaynağı, toplumsal işbölümü işlemleridir (“ictimâî taksim-i a‘mâl”). Çünkü toplumsal işbölümü, bireyleri meslek gruplarına ayırır. Böylece bireylerin ruhunda toplumsal vicdandan farklı bir meslek vicdanı ortaya çıkar. Bu işbölümü, uzmanlaşmalarla birlikte bireysel kişiliği meydana getirir. Dolayısıyla bireysel kişilik sadece uzmanlaşmada görülebilir. Sonuçta ortaya çıkan bireysel şahsiyette, kendine özgü yaşam, ahlak, hukuk, estetik gibi anlayışlar gelişir. Ancak bu bireysel anlayışlar, toplumun ortak din, ahlak, hukuk, estetik, siyaset gibi anlayışlarına dayanmak zorundadır (Gökalp, 1980, ss. 20-23).

Esasen Gökalp, Durkheim'ın toplumsal bilinç kavramını yine Durkheim'ın bakış açısıyla bireysel bilinçle karşılaştırmakta ve ikisinin arasında zorunlu bir ilişkinin varlığından söz etmektedir. Kısaca ifade etmek gerekirse Gökalp'in, Durkheim'ı esas alarak vardığı sonuç; toplumu gerçek bir kişilik olarak değerlendirerek toplumun, bireysel zihin/vicdan üzerinde etkili ve yönlendirici olduğudur.

Durkheim, sürekli olarak toplumla bireysel bilinç/zihin arasındaki ilişkiye dikkat çeker. Toplum (“dışarı”), her zaman bireysel bilinci/zihni (“içeri”) düzenler ve hatta tayin eder (Goodwin & Scimecca, 2015, s. 171). Bu bakımdan Gökalp sosyolojisinde toplumun gerçek bir kişilik ve belirleyici bir olgu olarak görülmesi, toplumsal çözümlemelerin temellendirilmesi açısından önemlidir. Gökalp, bu analizlerinin ardından toplumsal olayların, kesinlikle ait oldukları topluluğun toplumsal vicdanında bilinçli kavrayışlar olarak bulunması gerektiğini ve toplumsal vicdandaki bu bilinçli kavrayışların, “mâşerî tere‘îler” (kolektif bilinç) olarak

¹: Ziya Gökalp, “ideal” kavramı karşılığında kendisinin oluşturduğu “mefkûre” kavramını daha dar ve özel bir anlam yükleyerek “millî ülkü” karşılığında kullanmıştır (Anar, 2025). Bu nedenle “mefkûre” terimi burada sadeleştirmeden, orijinali korunarak kullanılmıştır.

isimlendirildiğini kaydeder. Kolektif bilinç, her toplumun bütün bireyleri arasında bulunan, daha doğrusu toplumsal vicdanda bilinçli ve kavrayıcı zihin formlarından oluşur. Esas itibarıyla bireysel düşüncelerin toplum üzerinde hiçbir etkisinin bulunmadığını ifade etmekle birlikte toplumsal bir güce dayanarak kolektif bir bilinç özelliği gösterdiğinde, toplumsal hayatta önemli bir etken olacağını düşünmektedir. Örneğin büyük erke sahip olan bir kurtarıcının düşünceleri, bir süre sonra toplumun ortak düşünceleri haline gelir. Gökalp buradan hareketle Durkheim'in toplumsal olayların mefkûrelerden ya da onların daha alt derecesi olan kolektif bilinçten oluştuğu kanaatinde olduğunu kaydeder (Gökalp, 1980, ss. 29, 30).

Gökalp'in toplumsal bilinç ve değerlerle kurduğu ilişki bu noktada ortaya çıkmaktadır. O, kolektif bilincin ("mâşerî tere'î"), az ya da çok *değer* duygusuyla iç içe olduğu kanaatindedir. Toplumsal kurumların bir kısmı kutsal, bir kısmı iyi, güzel ya da doğru olarak algılanır. Kurumların bu özelliklerle anılması, onların duygu, heyecan ve tutkularından bağımsız olmadığını göstermektedir. Dinî heyecan duyulan bir olgu, "mukaddes"; ahlaki kabul edilen bir olgu "iyi"; mantıklı görülen, "doğru" değer yargılarıyla ifade edilir. Durkheim açısından toplumsal olayların nedenleri vardır. Onların var oluşu, güç kazanması, zayıflaması ve yok olması birtakım toplumsal nedenlere bağlıdır. Bu nedenler toplumsal bünyede meydana gelen değişimlerdir. Toplumsal olayların ilk nedenleri toplumun nüfusu, yoğunluğu, uyum ve işbölümünün etkisi gibi toplumsal maneviyata, sosyal morfolojiye ait olaylardır (Gökalp, 1980, s. 31).

Gökalp'in bir sosyolog olarak dinle ilgili düşüncelerinin kaynağı, Durkheim'in metodudur. Durkheim sosyolojisinin iki ana noktası bu bağlamda önemlidir. Öncelikle Durkheim'a göre bütün toplumsal kurumların temeli din olduğu gibi toplumsal yaşamın esası da dinî yaşamdır. İkinci olarak Durkheim, kaynağını Comte'tan alan pozitivist bir anlayışa sahiptir. Zira Comte gibi Durkheim da yaşadığı dönemdeki Batının artık din birliğiyle sürdürülemeyeceği, toplumsal evrimin son aşamada toplumun pozitivist düşünceye ulaştığı ve bu anlayışın toplum tarafından kabul görmesiyle, din alanında olduğu gibi bir kutsallık kazandığı görüşündedir. Bu iki konu Gökalp sosyolojisini kavramak bakımından önemlidir. Ancak burada gözden kaçırılmaması gereken, Gökalp'in bütün yaşamında dinî ve mistik inançların etkisinde kalmış olduğudur. Durkheim'in pozitivist bir anlayışla yalnız toplumsal bir gerçeklik olarak analiz ettiği din, onun vicdanında yansılar ve çatışmalar doğurmuştur (Güngör, 1996, ss. 110, 111).

Gökalp, toplumsal hayatı, birtakım değerlerin oluşturduğu uyum olarak görür. Bu uyum bir dizi aşamadan oluşmaktadır. Bunların en alt aşamasında ekonomik değer olmak üzere sırasıyla, bilimsel, estetik, ahlak ve en üstte din değeri bulunmaktadır. Din, ahlak da içinde olmak üzere bütün manevi değerleri kapsayan bir değerdir. Bu bakımdan en yüksek toplumsal değer dindir. *Dine Doğru* isimli makalesinin devamında "bireysel şahsiyet" bakımından inceledikten sonra asıl üzerinde yoğunlaşmak istediği ve daha çok önem verdiği, dinin "toplumsal şahsiyet" üzerine etkisi ve önemidir. Ona göre dinin rolü sadece bireylere şahsiyet kazandırmakla sınırlı değil, aynı zamanda toplumlara da şahsiyet vermektir. İnanç sistemlerinin toplumları eğitebilmeleri için bir toplumsal organizasyona gereksinimleri vardır. Gökalp bu organizasyonu "ümme" olarak tanımlamaktadır. Güngör, Gökalp'in ümme tasarımı siyasi değil, kültürel içerikte olduğunu ifade eder. Gökalp'e göre ümme, dinî bir topluluk olduğuna göre bütün önderler bu topluluğun yöneticisi olmalıdırlar. O, gençliğin en önemli görevinin de dine doğru gitmek olduğunu kaydeder (Gökalp, 1982b, s. 22; Güngör, 1996, ss. 111-115).

Toplum, tekamül etmekte olan bir gerçekliktir. Toplum halinde bulunan her şey tekamül etmek zorundadır. Gökalp dinin bir özelliğinden bahseder ki bu, hiçbir şeyin onun hükümlerini etkileyemeyeceğidir. Din, kendi ilkeleriyle kendini yenileyebilir (Gökalp, 1997, s. 43). Din ve toplum, Gökalp'in düşünce sisteminde iç içe geçmiş ve birbirini tamamlayan iki alanı temsil

etmektedir. O, İslam'ı toplumsal bir din olarak görür ve onun sadece ahiret mutluluğu için değil aynı zamanda dünya mutluluğu için de yeterli olduğu görüşündedir (Gökalp, 1976, s. 113).

“Nass-Örf”

Gökalp, İslam hukukunun, iyi ve kötü davranışları iki ölçüte göre belirlediğini ifade eder. Bunlardan birincisi “Nass”, ikincisi “Örf”tür. Nass, Kur’ân ve Sünnet’teki delillerdir. Örf ise toplumun davranış biçimi ve geçiminde ortaya çıkan toplumsal vicdandır. İslam hukuku bir yönüyle vahye, diğer yönüyle de toplumbilime dayanır. Yani İslam hukuku hem ilahî hem de toplumsaldır. O, İslam hukukunun ilahî yönünün tam bir mükemmellik durumuna sahip olduğunu, dolayısıyla bu yönünün ilerleme ve evrim kanunundan bağımsız olduğunu savunur. Dinî ilkeleri diğer toplumsal kurumlar gibi evrim kanununa tâbi olarak görmenin doğru olmayacağı kanaatindedir. Çünkü ona göre din, kusursuz bir imanla inanıldığında dindir. Mutlak ve değiştirilemez olduğuna inanılmayan bir din, din olmaktan çıkar. Ancak hukukun toplumsal ilkeleri, toplumsal şekillerin ve bünyelerin değişimine bağlıdır. Dolayısıyla onlarla beraber değişebilir. Bütün örfler, mutlaka bir toplumsal modelin örfüdür. Birinde iyi görülen, diğeri için kötü olabilir. Ölçüt bakımından hukukun belirleyicilerini tasnif ettikten sonra Gökalp, hukukun kaynaklarını da naklî hukuk ve toplumsal hukuk olmak üzere ikiye ayırır. Naklî olan, gelişmeye açık değildir; toplumsal olan ise toplumsal hayat gibi sürekli bir oluş halindedir. Dolayısıyla İslam hukukunun bu yönü İslam ümmetinin toplumsal gelişimine tâbi olarak gelişmeye sadece kabiliyetli değil aynı zamanda zorunludur. Fıkıhın nasslara dayanan temelleri, sonsuza dek sabit ve değişmezdir. Ancak bu temellerin, insanların örfüne, hukukçuların ittifakına dayanan toplumsal uygulamasının, bütün zamanların yaşamsal ihtiyaçlarına uyumu zorunludur. Gökalp, yukarıda açıklanmaya çalışılan ve onun, “ictimâî usûl-i fıkıh” dediği metodun sadece İslam hukukçuları ve sosyologlarca kurulabileceği kanaatindedir (Gökalp, 1981, ss. 16-22).

Gökalp’in buraya kadar zikredilen görüşleri birlikte düşünüldüğünde onun, din alanını diğer alanlardan ayırarak dinî alanı, inanç ve ibadetlerle sınırlandırdığı düşünülebilir (Bolay, 2025). Gökalp, Kur’ân ilkelerinin kaynağının ilahî olduğu, aynı şekilde toplumları yöneten kanunların da nass gibi hakiki ve açık bir şekilde olamasa da ilahî içeriğinin olduğu düşüncesindedir. Dolayısıyla Gökalp’e göre Kur’ân ilkelerinin yerine örflerin yani toplumsal kanunların yerleştirilmesi, din dışı bir uygulama anlamına gelmemektedir. Örfte gizli olarak ilahî bir içerik olduğunu düşünen, “ictimâî muayyeniyet” (determinizm) ve uyumu “âdetullahın tecellisi” olarak gören Gökalp’in bu çıkarımla amacının ahlaki yönü dışında dinî alanı devletten ve toplumsal hayattan ayırmak olduğu ileri sürülebilir. Yani Gökalp’in bu yaklaşımını seküler bir bakış açısı olarak görmek mümkündür. Bu bakımdan onun Cumhuriyet dönemindeki laik uygulamanın toplumsal ve düşünsel temelini hazırladığı düşünülebilir (Gökalp, 1981, ss. 22-24, 43; Bolay, 2025).

“İptidai Cemiyetler-Mutaazzi Cemiyetler”

Gökalp, “İptidai Cemiyetler” ve “Mutaazzi Cemiyetler” olarak tasnif ettiği iki toplum tipini birbirinden ayırır. Esasen onun iptidai ve mutaazzi olarak kategorize ettiği bu toplum tipleri, Durkheim’ın “Organik Toplum-Mekanik Toplum” tiplerinin Gökalp tarafından dilimizdeki ifadeleridir. Buna göre, iptidai toplumlarda siyaset ve hars otoriteleri bağımsız bir şekilde oluşmamış bulunduğu, otorite sadece dindir. Çünkü ilkel toplumlarda otorite, kendisine tâbi olunanın sahip olduğu otoriteye bağlı olan, Kur’ân-ı Kerîm terminolojisinde ‘örf’ olarak bilinen, halkın ortak kanaatlerine dayanır. Oysa ilkel toplumlarda sadece dinî ortak kanaat söz konusudur. Mutaazzi (organik) toplumlarda halkın dinî kanaatleri dışında öncelikle siyasi bir genel kanaat, sonra da harsî bir genel düşünce oluşmaya başlar. Dolayısıyla mutaazzi toplumlarda dinî otoritelerden başka siyasi ve harsî otoriteler de bulunur. Gökalp’e göre mutaazzi toplumlarda işbölümünün sonucu olarak farklı toplumsal değerler için bağımsız

toplumsal normlar yani halk kanaatleri meydana gelmiştir. Bunların her biri kendi alanlarında yarar sağladığı işlevlerini bağımsız olarak yerine getirir. Dolayısıyla dinin toplumsal yararlarını özellikle mutaazzi (organik) toplumlarda aramak uygun olacaktır. Çünkü böylelikle din, sadece kendi özel alanında işlevsel olur (Gökalp, 1981, ss. 43-45).

Gökalp'in iptidai-mutaazzi toplum şeklinde tasnif ettiği tipolojisinde dinin konum ve işlevinin değiştiği anlaşılmaktadır (Keskin, 2003, s. 108). Gökalp'in bu düşünceleri, dinin alanını tespiti ve etkisinin sınırlarını belirlemeye yöneliktir. Mutaazzi toplumlarda Gökalp'in düşüncesine göre dinî genel düşünce yine vardır. Ancak dinin ilgisi burada, sadece ruhani ve kutsal özellikte kalması gereken düşünce ve duygularla sınırlıdır. Artık dinin, profan ve insanlıkla ilgili olan kurumlarla ilişkisi yoktur (Gökalp, 1981, s. 45).

“Diyânî Hükümler-Kazâî Hükümler”

Gökalp, “Diyanet ve Kaza” başlıklı makalesinde, daha başlangıçta İslamiyet'in bir konunun dinî (“diyânî”) hükümlerini, yargı (“kazâî”) hükümlerinden ayırdığını örnek vererek detaylandırır. Bu iki alanın makam unvanlarının bile birbirinden farklılığına dikkat çekerek İslamiyet'in ilk asırlarında, dinî hükümleri ifade etmek için “müftülük”, yargı hükümlerinin ifadesi için de “kadılık” unvanlarını geliştirdiğini vurgular. Hatta “diyânet” ile “kazâ” kavramlarının birbiriyle ilişkilendirilmesinin, karşılıklı zarar oluşturacağını kaydeder. Gökalp bu kanaate kendisinin “ihtisas” ve “taksim-i a'mâl” olarak ifade ettiği yine Durkheim'in “uzmanlaşma” ve “işbölümü” ilkelerini esas alarak varır. Bir kişinin bir araya getirilmesi kabul edilemez olan bu iki alanda görevlendirilmesi Gökalp'e göre kesinlikle uygun değildir (“gayr-ı câiz”). Kutsal bir alanla ilgili olan bir konuya iş yönetimi, anlaşma, hile gibi dünyevi işler dahil edilemez. Diğer taraftan bir konunun, yargı yönünden ekonomi, sağlık, bilim gibi birtakım dünyevi gereksinimlere bağlılığı zorunludur (Gökalp, 1981, ss. 47-49).

Bu bakış açısı Gökalp'in, Durkheim'in yolundan giderek dünyayı kutsal ve din dışı olarak iki bağımsız alan olarak anlamlandırdığını göstermektedir. Zira Durkheim bu ayrımı basit ya da karmaşık bütün dinlerin ortak özelliği olarak görmektedir. O, dinlerin iki sınıf (birbirine karşıt iki tür) şeklinde tasarladıkları gerçek veya hayal ürünü konuların bir sınıflandırmasını “ön gerçek” olarak kabul ettiklerini; genellikle birbirine zıt bu iki türü, “kutsal (sacred) ve din dışı (profane)” şeklinde isimlendirilen terimlerin oldukça iyi ifade ettiklerini kaydeder. Böylelikle dünyanın biri kutsal, diğeri din dışı olan her şeyi kapsayan iki alana bölündüğünü, bu durumun dinî düşüncenin belirgin özelliği olduğunu ifade etmektedir (Durkheim, 2005, s. 56).

Görüldüğü gibi Gökalp'in uzmanlaşma ve işbölümü kavramlarından hareketle hükümleri “diyânî” ve “kazâî” terimleriyle tasnif ederek ortaya koymaya çalıştığı ayrım, esasen Durkheim'in kutsal ve profan şeklinde dünyayı iki kısma ayırdığı dikotomisine dayanmaktadır. Özünde bu kavrayış, din ve dünya işlerinin birbirinden ayrılması anlamına gelmektedir.

Gökalp, dinî itina hususunda diğer milletlerden geri kalmamızın nedenini de esaslarımızın mükemmel olmasına rağmen, ‘kazâ’mızdaki kurallar ve metotların kusurlu olmasıyla açıklamaktadır. O, yargı (kazâ) ile din (diyânet), birbirine karıştırıldığında, birbirlerine karşılıklı zarar vereceklerine inanmaktadır. Çünkü bunlar esas olarak birbirlerinden farklı amaçlara hizmet ederler. Ancak müftüler sadece diyânî, kadılar da sadece kazâî uygulamalarda bulunduklarında, görevlerinin saflık ve tamlığını koruyabilirler (Gökalp, 1981, s. 49). Gökalp, diyânî ve kazâî hükümlerin hedeflediği farklı amaçlarla, dünyevi/profan ve dünyevi olmayan/kutsal alanları kastetmektedir. Başka bir ifadeyle hükümler kutsal amaca; yargı hükümleri de profan amaca yöneliktir.

“Mukaddes-Zenim”

Bu noktada dikkat çeken bir husus, Gökalp’in diyânî-kazâî hükümler şeklindeki dikotomik ayrımı, din temelinde açıklamaya çalışmasıdır. Gökalp’e göre din bütün varlıkları “mukaddes” ve “zenim² (profane)” şeklinde ikiye ayırır. Tapınılan ve ona izafe edilen her şey mukaddestir. Bunların dışındakiler ise zenimdir. Gökalp burada “zenim” kelimesiyle ilgili bir açıklama yapmaya ihtiyaç duyarak dilimizde “mukaddes”in karışık anlamında bir kelime bulunmadığından terim olarak “zenim” kelimesini kullanmayı uygun gördüğünü kaydeder. Ona göre dinin en temel şartı, zenim olayların, mukaddes olaylara yaklaşmasını ve temasını engellemektir. Bu iki alanın uyuşmasını imkansız kılan bir mutlak çelişki bulunduğunu, zenimi mukaddese yaklaştıranın, kutsallığı düzenlemenin (“profaner”) en büyük günahlardan biri olduğunu ifade eder. Bu eylemin uhrevi yaptırım gücü dışında, dünyada da mucizevi bir yaptırım gücü olduğunu, tekin olmayan bu gücün, saygısızlıkta bulunan inananlarını yıldırım misali çarpıp yok edeceğini ileri sürer (Gökalp, 1981, s. 51).

Gökalp’in nass-örf; diyânî-kazâî; mukaddes-zenim dikotomileriyle ilgili yukarıda aktardığımız görüşleri, 1329-1331 (1913-1915) tarihli *İslâm Mecmuası*’nda yayımlanan makalelerinde yer almaktadır. Aşağıda üzerinde duracağımız “İttihad ve Terakki Kongresi I” başlıklı ve 1332 (1916) tarihli makalesi ise yine *İslâm Mecmuası*’nda ortaya koyduğu düşüncelerini yansıtmaktadır. Bu bilgi, Gökalp’in düşüncelerini değerlendirirken kronolojinin dikkate alınması amacına yöneliktir. Birbiriyle ilişkili bu iki kısım arasında Gökalp’in düşünceleri farklılık göstermektedir. Bu aslında düşünce insanları açısından oldukça doğal bir durumdur. Ancak burada farklı bir bakış açısı söz konusudur. Zira Gökalp, din-dünya ayrımına doğru ilerleyen önceki düşüncelerinden, “İttihad ve Terakki Kongresi I” başlıklı makalesinin giriş cümlesinde ve ilerleyen ifadelerinde, ayrıldığı izlenimini vermektedir:

Bu seneki İttihâd ve Terakki Kongresi, icra ettiği ilmi münakaşa neticesinde, fırkanın hususi rengine teşhis ettiren samimi bir kanaat izhar etti, bu kanaatin ruhu, İslâmiyetle medeniyet-i asriyyenin tamamiyle kabil-i itilâf olduğuna itimattır (Gökalp, 1981, s. 60).

Siyasi bir fırkanın vazifesi, muntazam ve kuvvetli bir devlet teşkilâtı meydana getirmektir. İttihâd ve Terakki fırkası bu umdeyi şiar ittihaz edince devlet hakkındaki telakkisi de vuzuh kesbetmiş idi. Artık bu fırkanın gayesi aynı zamanda hem İslâmi, hem de asri bir devlet teşkiline çalışmaktan ibaret olabilir (Gökalp, 1981, s. 61).

Gökalp’in düşüncesinde değişme olduğu izlenimini veren bu son ifadeleri, aşağıda “İslam-Çağdaş Medeniyet” başlığı altında bütünlük içerisinde değerlendirilecektir.

“İslam-Çağdaş Medeniyet”

Esasen Gökalp’in “İslam” ve “Çağdaş medeniyet” kavramlarını yaklaştırmaya gayretinin, “diyânî-kazâî” dikotomisiyle tezat arz ettiği düşünülebilir. Çünkü Gökalp, “Dinin İçtimai Hizmetleri” başlıklı ve 1331 (1915) tarihli makalesinde, dinin toplumsal hizmetlerinin siyaset, hukuk, ekonomik, estetik, dil, bilim kurumlarını kapsamaması gerektiğini, gelişmiş toplumlarda dinin önemli bir rolünün de bu kurumları kendi alanlarında serbest bırakması olduğunu savunmuştur. Aynı makalenin devamında, görevlerin toplumsal rollerinin maddi yararlar değil, manevi yararlar aranması gerektiğini ifade etmektedir. Bunun nedeni toplumsal olayların esasen manevi yani ahlaki ve mefkurevi olaylardan oluşmasıdır. Toplumsal olayların incelenmesi ise ancak sosyolojik yöntemle gerçekleştirilebilir (Gökalp, 1981, s. 50).

² “Zenim” sözlükte, “Bir kavme sonradan katılan, aslında onlardan olmayan” anlamında bir kelimedir (Osmanlıca Sözcükler, 2025).

“İttihat ve Terakki Kongresi I” başlıklı ve 1332 (1916) tarihli yazısında ise İttihat ve Terakki Cemiyetinin görevinin, düzenli ve güçlü bir devlet organizasyonu oluşturmak olduğunu; cemiyet bu ilkeyi esas alınca devlet anlayışının da açıklık kazanmış olduğunu; artık bu cemiyetin amacının hem İslami hem de çağdaş bir devlet teşekkül ettirmekten ibaret olabileceğini ifade etmektedir. Gökalp bu düşüncesini, çağdaş medeniyetin İslamiyet’le uyuşmasının mümkün olduğunu kabul eden bir cemiyetin, İslami bir devletin aynı zamanda çağdaş bir devlet özelliği taşıyabileceğini, başka bir ifadeyle çağdaş bir devletin aynı zamanda İslami bir devlet temeline dayanabileceğini kabul etmek zorunda kalacağı, anlayışıyla gerekçelendirir. Bu doğrultudaki görüşlerini siyasi örneklerle desteklemek isteyen Gökalp, Tanzimat dönemi devlet ve fikir insanlarının başat hatasının, İslam hilafeti ile İslam devletinin farklı olduğu düşüncesine kapılmaları olduğunu ileri sürer. Halbuki İslamiyet’te halife, devletin siyasi başkanlığına sahip olan kişidir ve teşkilat açısından hilafet, devletten ibarettir. Gökalp’e göre Tanzimatçıların bu yanlış kavrayışları, bu gibi temelsiz anlayışları sonuçlayarak devleti aşama aşama İslami bir devlet olmaktan çıkardığını düşünür (Gökalp, 1981, s. 61).

Gökalp’in düşüncelerinde değişimi bir çelişki olarak kabul etmek haksızlık olacaktır. Onun düşünce sistemindeki değişimi, yaşadığı dönemin siyasal, toplumsal ve kültürel şartları bağlamında değerlendirmek gerekmektedir. Görüldüğü kadarıyla Gökalp, içinde bulunduğu konjonktürü iyi değerlendirme gayretindedir ve bu çabasını kademeli olarak göstermektedir. “İttihat ve Terakki Kongresi II” başlıklı makalesinin giriş cümlesi bize, Gökalp’in önceki fikirlerinde istikamet üzere olduğunu göstermektedir:

Ahkâm-ı diniyye, esasen birdir, fakat kuvve-i müeyyidelerinin dünyevi ve uhrevi namlarıyla iki nevi bulunması, bu ahkâmı zaruri olarak iki neve ayırmıştır (Gökalp, 1981, s. 64).

Buradan hareketle Gökalp, bir devletin din işleriyle yargı işlerinin birbirinden farklı kamu hizmetlerini oluşturduğu, dolayısıyla bu alanların her biri için bağımsız bir bakanlık ittihaz edilmesi gerektiği düşüncesine ulaşır (Gökalp, 1981, s. 70).

“Ümmet-Millet”

Şemseddin Sâmî’nin Hicri 1317 (1899) tarihli, *Kâmûs-ı Türki* isimli Türkçe sözlükte “ümme”, aynı dili konuşan insanların toplamı; bir peygamberin hak dine davet etmeye Allah tarafından görevlendirildiği toplum, anlamlarına gelmektedir. Aynı eserde “millet” ise din, mezhep; aynı din ve mezhebe mensup topluluk anlamındadır. Ancak Şemseddin Sâmî, bu sözcüğün açıklamasına, bu sözcüğün dilimizde sehven ‘ümme’ ve ümmet sözcüğünün de ‘millet’ yerine kullanıldığı, örneğin ‘Mile-i İslâmiye’ ve ‘Türk Milleti’nin aksine ‘Ümmet-i İslâmiye’ şeklinde kullananların bulunduğu, oysa doğrusunun ‘Millet-i İslâmiye’, ‘Ümem-i İslâmiye’ ve ‘Türk Milleti’ olduğu; zira ‘Millet-i İslâmiye’nin biricik, ‘Ümem-i İslâmiye’nin yani İslam dinine tâbi toplulukların ise çok olduğu, dolayısıyla bu durumun düzeltilerek kullanılmasının çok önemli olduğu, şeklinde not düşmüştür (Sâmî, 1317, s. 163). Berkes de Cevdet Paşa (1823-1895) zamanında “millet” sözcüğünün günümüzde kullanılan anlamıyla “ümme” sözcüğünün yerine kullanıldığını; aslında bu sözcüklerin Arapçadaki kullanımının, Türkler arasında kullanılan anlamlarının tersine kullanıldığını; Arapçada “umma”nın ulusu, “milla”nın ise müminleri ifade ettiğini kaydeder (Berkes, 2003, ss. 226, 266).

Ziya Gökalp “ümme”i, aynı dine mensup bireyler topluluğu olarak tanımlar. Ona göre bir kişinin en önemli görevi, ait olduğu millet ve ümmeti bilmesidir. Dolayısıyla önce millet ve ümmet toplulukları arasındaki farkın bilinip kavranması gerekir. O, toplumsal kimliğin iyi kavranması için öncelikle bu iki terimin anlamlarının tespit edilmeye çalışılması gerektiğinden hareketle, “ümme”in aynı dine inananlar topluluğu anlamına geldiğini ileri sürer. Gökalp’e göre “ümme”te ortak olan hayat, sadece dindir. Oysa “millet”te din, ortak bir inanç olduğu gibi ahlak, hukuk, dil, siyaset, güzel sanatlar, ekonomi, felsefe ve bilim de ortaktır. Bir toplumdaki

din, ahlak, güzel sanatlar, siyaset, hukuk, ekonomi ve eğitim hayatlarının tamamına “hars” adı verilir. “Hars”, bütün toplumsal yaşamı kapsayıcı bir kavramdır. “Millet”i tanımlamak için aynı “hars”a ait bireylerin tamamı, demek yeterlidir. Gökalp bu tanımlardan hareketle “toplum”un (cemiyet), “ümme” değil “millet” olduğunu ileri sürer ve çoğunlukla ümmetin milletlerarası (beynelmilel) olduğu görüşündedir. Bu görüşünü de milletlerarası olmanın öncelikle ümmet halinde başladığı ve beynelmilel kurumların başlangıçta sadece dinî kurumlar olduğu düşüncesiyle temellendirir. Gökalp’in, önceleri bir ümmetin liderinin aynı dine inanan birçok milletin dahil olduğu imparatorluğun siyasi liderinin de olabileceği ancak bu milletlerin bağımsız devletler kurdukları zaman ümmetin liderinin bu milletlerden sadece birinin siyasi lideri olamayacağı şeklindeki düşünceleri, hilafet konusundaki görüşleri için hareket noktasını teşkil etmektedir. Bu düşüncesini, ümmet liderinin görevinin Müslümanların tamamının hayatlarını yükseltmeye çalışmak olduğuna dayandırır. Milletleri yöneten hükümetin görevinin ise sadece o milletin yüceltilmesini düşünmek olduğunu ifade eder. Buna göre bu iki tip liderlik bir kişide toplandığında, bazı durumlarda ümmetin genel çıkarlarına, bir milletin özel çıkarlarının tercih edilmesi; bazı durumlarda da bir milletin hayatıyla ilgili siyasi amaçlara ümmet mefkûresinin tercih edilmesi söz konusu olabilir. Gökalp burada anahtar kurum olarak halifeliği görmektedir. O “halife”yi, ümmet sisteminin başkanlığını yürüten ve bütün Müslümanların tâbi oldukları kişi olarak tanımlamaktadır. Hilafet makamının eskisinden çok daha güçlü olduğunu kaydeden Gökalp, Türkiye Devleti ve milletin, halifenin başlıca dayanağı olduğunu ayrıca bütün İslam devletlerinin de maddi ve manevi yönden ona destekçi olacağını ifade eder. O, halifeliğin en gerçek ve en büyük güç kaynağının Avrupa’yı da kendine saygı göstermek zorunda bırakan İslam dininin görkemi olduğunu ileri sürer (Gökalp, 1982b, ss. 175-180).

“Din-İlim”

Gökalp’in, Meşrutiyet’in ilk dönemlerinde kaleme aldığı yazılar geleneksel bir bakış açısına sahip olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Bilim-Hakikat denkleminde, bilimin kesin bilgi olmadığı görüşündedir (Ersal, 2012, s. 298).

Gökalp “Din, İlimin Bir Netice-i Zarûriyyesidir” başlıklı makalesinde, hiçbir insanın ilimden tamamen soyutlanamayacağını tespitle birlikte ilmin sunduğu her verinin eksik tümevarıma (istıkrây-ı nâkısa) dayandığından, kesinliğinin şüpheli (yakîn-i zannî) olduğu görüşünü ileri sürmektedir. O, bilimin gelecekte gerçekleşecek hiçbir tehlike ve başarı hakkında mutlak olarak bilgi veremeyeceğini savunur. Buna göre bilimin görevi, düşünceyle önlem almayı öğretmek; dinin amacı ise tevekkül duygusunu kalpte hissettirmektir. Gökalp böylece, önlem almanın sağladığı eksik umudun, tevekkülün sunduğu güçlü güven ile tamamlandığı sonucuna varır. İnsanlığın en alt kesimi dahi büsbütün cehalette olmadığı için bugüne kadar hayattan soyutlanmış bir insan topluluğu bulunmamıştır. Ona göre tam cehalet, dinsizlikle uyuşabilir. Bunun nedenini Gökalp, cahil bir varlıkta tevekkülün endişe karşısında sağlayacağı tatmin ve ihtiyaçların bulunamayacağına bağlar. Bununla birlikte ilim arttıkça, yaşama yönelik tehditler, mutluluk vadeden umutlar daha açık görülmeye, gerçeklerin ölçüsü, önlemin sınır ve şüpheli oluşu daha açık anlaşılma başlayacağından, manevi dayanaklara olan ihtiyaç daha çok şiddetlenir. Gökalp son tahlilde insanın düzenli bir yaşam sürmesi için ilim ve din arasında orantısız bir ilişkinin olması gerektiğini ileri sürer. O zihni, bilim eğitimiyle genişletilen bir insanın, güçlü bir dindarlıkla tevekkülden uzak kalmaması gerektiğini düşünmektedir. Dolayısıyla Gökalp açısından biri diğerinin ayrılmaz bir parçası olan bu iki kuvvet, insanlığın iki büyük kurtuluş kılavuzudur (Gökalp, 1976, ss. 98-102).

“Hars-Medeniyet”

Gökalp bir bakıma “hars”a, “medeniyet” de denilebileceğini, birtakım farklarla birlikte, her ikisinin de toplumsal yaşamla ilgili olmasıyla açıklar. Medeniyet, yöntem aracılığıyla,

özgür kararlar gerçekleştirilen her şeyi kapsar. Harsın kapsamındakiler, kurumlar ise bir yöntem ve bireylerin özgür kararlarıyla meydana gelmezler ve yapay değildirler. Kısaca hars, milli; medeniyet, milletlerarasıdır. Hars, ilhamla gerçekleşir, medeniyet yöntemle. Her ikisi de toplumsal hayatın tamamını kapsar. Gökalp, bazı gençlerin “hars” ile “medeniyet”in farkını sorduklarından bahisle, bu iki kavramın farkını göstermek için en iyi örneğin “Türk harsı” ile “Osmanlı medeniyeti”ni karşılaştırmak olduğunu ifade eder. O, Osmanlı yöneticilerinin Türk halkına değer vermemesi nedeniyle birtakım ikili anlayışların ortaya çıktığından bahseder. Bunlardan biri de Osmanlı ve Türk anlayışı olmak üzere “iki farklı din anlayışı”dır. Osmanlı anlayışına göre din, dinî mantık ve dinî siyasetten oluşur. Mantık açısından bütün ilimler, dinde yer almalıdır. İlim ve felsefe birbirinden bağımsız olamaz. Özgür akıl yürütme, temelsizdir. Siyaset açısından ise bütün kanunlar fetvalara dayanmalıdır. Oysa Türk halkı dini, mantığın ve siyasetin bir nesnesi değil bağımsız bir yaşam biçimi olarak görüyordu. Bu, bireysel ruhlara en içsel mutluluğu ve toplumsal vicdana en samimi dayanışmayı sağlayan özel bir yaşam biçimidir. Ümmet, aynı dine inananların inanç ve ibadette birleşmesidir. Bu bütünleşmeyi, birlikteliğin sembolü olan halifeye tâbi olarak gösterir. Gökalp buradan hareketle, değer yargılarının bireysel olmayıp, toplumsal olduğu görüşüne varır. Değer yargılarının kişilik dışı olması, toplumsallığından daha geneldir. Bireye oranla bütün toplumsal olaylar objektif olduğundan, değer yargıları da objektiftir (Gökalp, 1997, ss. 39-52).

Güngör, Gökalp’in milliyetçilik (“Türk milli kültürünü koruma ve geliştirme davasıyla”) ile Batı milliyetçiliği arasında uzlaşamaz bir durumun olmadığını, bu iki davanın birlikte ve bütünlük içinde var olabileceğini anlatmak istediğini ifade eder. Dolayısıyla hars ve medeniyet kavramları bu noktada önemli bir misyon üstlenecektir. Medeniyetin ne olduğu; bizim kabul etmek istediğimiz Batı medeniyetinin içeriğinin ne olduğu; mevcut medeniyetimizin milli hayatımızdaki yeri; sahip olduğumuz Doğu medeniyetinin yerine Batı medeniyetinin ikame edilmesinin yarar ve zararları gibi soru ve sorunlar karşısındaki cevapların en kritik bağlamı kültür-medeniyet ayrımıdır. Güngör, Gökalp’in uygulamadaki bir endişeyle değişmesi istenmeyen bütün değerleri “kültür” (hars) adı altında toplamış olabileceğini; değiştirilmesi istenenleri de “medeniyet” kapsamına dahil ettiğini kaydeder. Dolayısıyla ilk kısım ile ilgili değerler millete has unsurlar olup bunların değişmesi bir yana, gelişmesi gerekir. Medeni değerler sınıfındakiler ise kültürün yayılmasına olanak sağlamadıkları takdirde değiştirilmesi gerekenler kategorisindedirler (Güngör, 2010, ss. 13-14). Gökalp bu durumu şu şekilde ifade etmektedir:

Medeniyet, usulle yapılan ve taklit vasıtasıyla bir millettten diğer millete geçen mefhumların ve tekniklerin mecmuudur. Hars ise hem usulle yapılamayan hem de taklitle başka milletlerden alınamayan duygulardır (Gökalp, 2018, s. 37).

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Tanzimat’ın belirgin karakterini ifade ettiği düşünülen ikilik teorisi, Tanzimat döneminin, laik Batı’nın kurumlarını Osmanlı devletinde modelleme amacı gütmeyişini ve aynı zamanda yönetimin dinî yapısını sürdürme gayretinde bulunmasını anlatır (Mardin, 1990, s. 181). Gökalp, bu dönemin açmazlarına çıkış yolu aramaya çalışmış ve dinî, toplumsal, siyasî olaylara felsefi ve sosyolojik bir tavırla yaklaşma gayretinde bulunmuştur. O din, devlet ve toplumla ilgili görüşlerini eserlerinde farklı dikotomiler bağlamında ele almıştır. Toplumsal ve siyasal şartlara bağlı olarak ve belki de aynı zamanda ilmî gelişimi çerçevesinde düşünce sisteminde farklı yaklaşım ve tespitlerde bulunmuştur. Çalışmanın bu bölümünde Gökalp’in dikotomilerinin irdelendiği önceki kısımdan hareketle, onun düşünce sisteminde din-devlet-toplum ilişkisi hakkındaki düşünceleri bir araya getirilmeye çalışılmıştır.

Öncelikle belirtmek gerekir ki, Gökalp'in dinsiz olduğu ve çelişkiler yaşadığıyla ilgili ithamlara, onun kendi yazılarında yer olmadığı anlaşılmaktadır. Gökalp'in tutumu, dine karşı bir düşünceden farklı olarak dine toplumsal hayatta bir yer ayırma arayışıdır. Yaşadığı ileri sürülen çelişkiler ise onun genel düşünce sistemini toplumsal, siyasal ve kültürel olarak güncelleme ve belki de stratejik bir tutum sergileme kaygısıyla ilgilidir.

Gökalp, "Ma'şerî Şahsiyet-Ferdî Şahsiyet" tiplmesiyle toplumu gerçek bir kişi olarak görmekte, buna delil olarak da milletlerin sahip oldukları en yüksek haklara vurgu yapmaktadır. "Mâşerî Tere'î" olarak ifade ettiği kolektif bilincin belli ölçülerde de olsa değer duygusuyla ilişkili olduğu, toplumsal kurumların kutsal, iyi, güzel ya da doğru olarak algılanmasında onların duygu, heyecan ve tutkularından bağımsız olmadığına işaret etmektedir. Din ve toplum, ilişkisel bağlamda birbirinden bağımsız olmayan ve birbirini tamamlayan iki toplumsal alandır.

Gökalp, İslam hukukunun temelleri olarak gördüğü "Nass-Örf" ilişkisinde örfü, toplumsal davranış biçiminde tezahür bulan toplumsal vicdan olarak değerlendirir. İslam hukukunun kaynak bakımından hem ilahî hem de toplumsal olduğu düşüncesinden hareketle "ictimâî usûl-i fıkıh" olarak isimlendirdiği metodun sadece İslam hukukçuları ve sosyologlarca kurulabileceği düşüncesindedir.

"İptidai-Mutaazzi Cemiyet" ayrımında Gökalp, dinin ilgi ve fonksiyonunu tespit etmeye çalışmaktadır. Onu sadece ruhani ve kutsal alanla sınırlandırması bir anlamda dinin toplumsal hayattaki otoritesinin daralmasıdır. Çünkü bu bakış açısı, dinin seküler alanla ve insanlıkla bağlantılı kurumlardan soyutlanmasıyla sonuçlanacaktır.

Durkheim'ın kutsal ve profan şeklinde dünyayı iki kısımda tasnif ettiği dikotomisini temel alarak uzmanlaşma ve işbölümü kavramlarını hareket noktası edinen Gökalp, kazâ ile diyânetin ayrı amaçlara hizmet ettikleri için birbirinden ayrılması gerektiği düşüncesindedir. Yine o, Durkheim'ın profan-kutsal ayrımı ilkesini esas alarak zenim olayların, mukaddes olaylardan bağımsız ele alınması gerektiğini ileri sürmektedir.

Gökalp, çağdaş medeniyetin İslamiyet'le uyuşabileceği kanaatindedir. O, İslami-çağdaş bir devletin mümkün olduğu görüşündedir. Tanzimatçıların aksine İslamiyet'te halifenin, devletin siyasi başkanlığına da sahip olan kişi olduğu ve organizasyon olarak hilafetin, devletten ibaret olduğu tezini savunmuştur.

Gökalp'e göre, "ümme't"te sadece dinî hayat ortaktır; "millet"te ise din, ortak bir inanç olduğu gibi diğer toplumsal kurumlar da müşterektir. O, "toplum"u bir "ümme't" olarak görmez, ona göre toplum "millet"tir. Ümme'tin başkanı halifedir ve bütün Müslümanlar ona tâbidirler. O, Türkçülükle İslamlık arasında da bir bağıntı kurmaya çalışmıştır. Bu ilişkiyi "Türkçülerin millet mefkûresi Türklükse, ümme't mefkûresi de İslamlıktır" şeklinde bütünleştirir. Hatta Türkçülerin bir ümme't programını da geliştirmeleri gerektiğini düşünür (Gökalp, 2018, s. 46).

Gökalp ilim ve din arasında bir karşıtlık görmez, aksine bu iki kurumun ilişkisinin önemini vurgular ve ikisini bütün halinde bir kuvvet, insanlık için iki önemli kurtuluş rehberi olarak görür.

Hars ve medeniyet arasında önemli bir fark görmemekle birlikte Gökalp'in önemseydiği nokta her ikisinin de toplumsal olmasıdır. Bir bakıma hars, milletin taşıya geldiği karakterini yansıtır. Medeniyet ise özgür iradeyle ortaya çıkar ve bir yönetime ihtiyaç duyar.

Gökalp'in yazıları bir bütün olarak düşünüldüğünde onun dinsiz bir toplum, dinden bağımsız bir devlet düşüncesinin söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır. Aksine din, devlet ve toplum arasında olması gereken sıkı bir ilişkiden her vesileyle bahsetmektedir. Şu kadar var ki Gökalp bu ilişkinin boyutunu belli ilkeler dahilinde tespit etmeye çalışmıştır. Başka bir ifadeyle

bu üçlü, birbirleriyle ilişkilerini belli ölçülerde ve sınırlarda sürdürmelidir. Gökalp din ve devletin, toplumsal hayatta nerede bulunması gerektiğini bütün boyutlarıyla ele almaya çalışmıştır. Zaten ortaya koyduğu dikotomileri de bunun göstergesidir. Onun bu sisteminin bazı kusurlar içerdiği düşünülebilir. Ancak bütün eleştirilere ve eksik olduğu düşünülen noktalara rağmen o, zamanının ötesinde ve çağdaşlarından farklı bir bakış açısı sergilemeyi başarmıştır.

Gökalp, dinin toplumla ilişkisinde toplumun millet, hukuk, gelenek, ilim ve profan kurumlarıyla ilişki düzeyine hep bir ince ayar verme kaygısı gütmüştür. Her ikisinin (din-toplum), hars-medeniyet, mukaddes-zenim, iptidai toplumlar-mutaaazzi toplumlar, din-ilim, ma‘şerî şahsiyet-ferdî şahsiyet dikotomilerindeki içerik sınırlarını muhafaza etmeleri gerektiği fikrini; din-devlet ilişkisinde de İslam-çağdaş medeniyet, ümmet-millet, diyânî hükümler-kazâî hükümler, nass-örf dikotomilerindeki içerik sınırlarında geçerli görmektedir.

Ziya Gökalp, dikotomileriyle örüp geliştirdiği düşünce sistemini, Türklük, İslamlık ve Çağdaşlık bütünlüğünü inşa etmek için tasarlamış görünmektedir. Kendisinin de vurguladığı gibi o, İslamiyet’i eğitim mefkûrelerinden biri olarak görür. Eğitimin gayelerinin de Türklük, İslamlık ve Çağdaşlık olduğu görüşündedir. Toplumun milliyet, inanç ve medeniyetini temsil eden bu üç kavram birbirinin yardımcısı ve yaratıcısı olmalıdır. İslam eğitimi esasen Türk ve çağın eğitimini kabul etmektir (Gökalp, 2018, ss. 49, 51). Dolayısıyla o, bir yandan toplumu anlama gayreti güderken bir yandan da toplum üzerinde yaptığı analizlerle toplumu yeniden inşa etme çabasındadır. Bu yönüyle Türk modernleşme sürecinde önemli etkileri olan bir sosyologdur (Erdil & Akyüz, 2024, s. 394). Sonuç olarak Gökalp’in Türklük, İslamlık, Çağdaşlık kavramları arasında kurduğu ilişki, aslında onun din-devlet-toplum arasında kurduğu ilişkinin içerik ve sınırlarını açıklar mahiyettedir. Bu bağlamda Gökalp’in, günümüz modern toplumlarını yapısal ve işlev olarak öngördüğü düşünülebilir.

KAYNAKÇA

- Anar, S. (2025). Gökalp, Ziya. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/gokalp-ziya>
- Berkes, N. (2003). *Türkiye’de Çağdaşlaşma* (4. bs). Yapı Kredi Yayınları.
- Bolay. (2025). Gökalp, Ziya. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/gokalp-ziya>
- Çapcıoğlu, İ. (2024). Ziya Gökalp’e Göre Kültür ve Medeniyet İlişkisi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Ölümünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji Sempozyumu Özel Sayısı* (26), 85-96.
- Durkheim, E. (2005). *Dini Hayatın İlk Biçimleri* (F. Aydın, Çev.). Ataç.
- Erdil, M., & Akyüz, E. (2024). Hangi Gökalp? *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 26(Ölümünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji Sempozyumu Özel Sayısı)*, 387-396. <https://doi.org/10.32709/akusosbil.1572054>
- Ersal, A. (2012). *Türkiye’de Ulus Devlet ve Ziya Gökalp, Mümtaz Turhan, Erol Güngör*. Ötüken Yayınları.
- Fındıkoğlu, Z. F. (1947). *İçtimaiyat* (3. bs). İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Goodwin, G. A., & Scimecca, J. A. (2015). *Klasik Sosyolojik Teori: Sosyolojinin Vaadinin Yeniden Keşfi* (F. Sönmez, Çev.). Say Yayınları.
- Gökalp, Z. (1976). *Makaleler I Diyarbakir-Peyman-Volkan Gazetelerindeki Yazılar* (Ş. Beysanoğlu, Ed.). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Z. (1980). *Makaleler IX Yeni Gün Yeni Türkiye -Cumhuriyet Gazetelerindeki Yazılar* (Ş. Beysanoğlu, Ed.). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Z. (1981). *Makaleler VIII* (F. R. Tuncor, Ed.). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Z. (1982a). *Makaleler II* (S. H. Bolay, Ed.). Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Gökalp, Z. (1982b). *Makaleler VII (Küçük Mecmua'daki Yazılar)* (A. Çay, Ed.). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Z. (1997). *Makaleler IV* (F. R. Tuncor, Ed.). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Z. (2010). *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*. Kitapzamanı.
- Gökalp, Z. (2018). *Türkçülüğün Esasları*. Karbon Kitaplar.
- Güngör, E. (1996). Ziya Gökalp ve “Türkçülükte Din” Meselesi. *Türk Yurdu*, XVI(103), 110-115.
- Güngör, E. (2010). *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik* (16. bs). Ötüken Neşriyat A.Ş.
- Gürsoy, Ş., & Çapcıoğlu, İ. (2006). Bir Türk Düşünürü Olarak Ziya Gökalp: Hayatı, Kişiliği ve Düşünce Yapısı Üzerine Bir İnceleme. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. XLVII(2), 89-98.
- Karabekir, K. (2007). *İttihat ve Terakki Cemiyeti*. Yapı Kredi Yayınları.
- Keskin, Y. M. (2003). Ziya Gökalp'in Din Anlayışı. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8, 0-0.
- Korlaelçi, M. (2002). *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*. Hece Yayınları.
- Mardin, Ş. (1990). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*. İletişim yayınları.
- Marshall, G. (2003). *Sosyoloji Sözlüğü* (Osman Akınhay & Derya Kömürcü., Çev.). Bilim ve Sanat Yayınları.
- Okay, M. O. (2025). Gökalp, Ziya. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/gokalp-ziya>
- Osmanlıca Sözcükler. (2025). *Lugat-ı Naci*. <https://www.osmanlicasozlukler.com/lugatinaci/tafsil-78915-ce3.html>
- Sâmi, Ş. (1317). *Kâmûs-ı Türkî*. İkdâm Matbaası.
- Timur, T. (1993). *Türk Devrimi ve Sonrası*. İmge Kitabevi Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1992). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (2. bs). Ülken Yayınları.

Türkiye’de Anne-Çocuk Etkileşimi Konusunda Yapılan Tezlerin İncelenmesi

An Examination of Theses on Mother-Child Interaction in Türkiye

Amine Nur ARIKAN

İnönü Üniversitesi Sağlık
Bilimleri Fakültesi Çocuk
Gelişimi Bölümü, Malatya/
Türkiye
nur.arikan@inonu.edu.tr
ORCID:0000-0001-6360-2357

Betül KAPKIN İÇEN

İnönü Üniversitesi Sağlık
Hizmetleri Meslek
Yüksekokulu, Çocuk Bakım ve
Gençlik Hizmetleri Bölümü
Çocuk Gelişimi Programı,
Malatya/Türkiye
betul.kapkinicen@inonu.edu.tr
ORCID:0000-0002-9077-6982

Mehmet Emin ÇAY

İnönü Üniversitesi Sağlık
Bilimleri Fakültesi Çocuk
Gelişimi Bölümü, Malatya/
Türkiye
mehmet.cay@inonu.edu.tr
ORCID:0009-0005-3850-4516

Osman Tayyar ÇELİK

İnönü Üniversitesi Sağlık
Bilimleri Fakültesi Çocuk
Gelişimi Bölümü, Malatya/
Türkiye
otayyar.celik@inonu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3951-7261

Mehmet SAĞLAM

İnönü Üniversitesi Sağlık
Bilimleri Fakültesi Çocuk
Gelişimi Bölümü, Malatya/
Türkiye
mehmet.saglam@inonu.edu.tr
ORCID:0000-0003-1784-
4472

Sorumlu yazar:

Amine Nur ARIKAN

Makalenin referans

gösterilmesi:

Arikan, A.N., Kapkın-İçen, B.,
Çay, M.E., Çelik, O.T., Sağlam,
M. (2025). Türkiye’de Anne-
Çocuk Etkileşimi Konusunda
Yapılan Tezlerin İncelenmesi,
SCAR, 4(2), 16-27

DOI: [https://](https://doi.org/10.5281/zenodo.18105480)

[doi.org/10.5281/](https://doi.org/10.5281/zenodo.18105480)

[zenodo.18105480](https://doi.org/10.5281/zenodo.18105480)

Makale Geliş Tarihi:

28.10.2025

Makale Kabul

Tarihi:

25.12.2025

Özet: Anne çocuk etkileşimi, teknolojik gelişmeler sonucunda çocuğun teknolojik cihazlara maruz kalması, Covid-19 Pandemisinde çocuğun tek sosyalleşme ortamı olan ailenin etkisiyle bu konu daha da önemli hale gelmiştir. Bu çalışmada anne-çocuk etkileşimi konusunda yapılan tezlerin farklı değişkenler doğrultusunda incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışmada doküman inceleme yöntemi kullanılmıştır. Çalışmadaki veri setini oluşturabilmek için YÖK Tez web sayfasında gelişmiş tarama bölümünden “anne” ve “çocuk” ve “etkileşim” kelimeleriyle; aranıp alan seçeneğinde tez adı, arama tipini seçeneğinde içinde geçsin seçeneği ile tarama yapılmıştır. 38 tez ile veri seti oluşturulmuştur. Verilerin analizinde içerik analizi tekniği kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlar yüzde ve frekans olarak verilmiştir. Sonuçlara bakıldığında anne-çocuk etkileşimi konusundaki tezlerin 2024 yılında en yüksek sayıya ulaştığı görülmektedir. Araştırmalarda çoğunlukla nicel yöntemler, ölçekler ve gözlem kullanılmış; örneklemelerde özellikle 3–6 yaş grubu çocuklar tercih edilmiş, daha büyük yaş gruplarının az çalışıldığı tespit edilmiştir. Çalışmaların çoğunda normal dağılım dikkate alınmış, ancak ileri düzey istatistiksel analizlerin sınırlı şekilde kullanıldığı anlaşılmıştır. Tezlerde en sık özel gereksinimli ya da dezavantajlı çocuklar konularının işlendiği; önerilerin ise en çok araştırmacılara ve uzmanlara yöneltildiği görülmüştür. Bu doğrultuda daha büyük ve farklı yaş gruplarını kapsayan örneklemeler, ileri düzey istatistiksel analizler ve nitel yöntemlerin kullanılması ile politika yapıcılara ve kurumlara yönelik önerilere daha fazla yer verilmesi önerilebilir.

Anahtar Kelimeler: Anne-Çocuk Etkileşimi, Etkileşim, Tez İnceleme.

Abstract

Mother-child interaction, the child's exposure to technological devices as a result of technological developments, and the impact of the family as the child's sole socialisation environment during the Covid-19 pandemic have made this topic even more important. This study aims to examine theses on mother-child interaction in line with different variables. The document review method was used in the study. To create the data set for the study, a search was conducted on the YÖK Thesis website using the advanced search section with the keywords "mother," "child," and "interaction"; in the field option, the thesis title was selected, and in the search type option, the "contains" option was selected. A data set was created with 38 theses. Content analysis was used to analyse the data. The results obtained are presented as percentages and frequencies. The results show that the number of theses on mother-child interaction peaked in 2024. Research studies predominantly employed quantitative methods, scales, and observations; samples primarily favoured children aged 3–6 years, with fewer studies involving older age groups. Most studies considered normal distribution, though advanced statistical analyses were used to a limited extent. Theses most frequently addressed the topics of children with special needs or disadvantaged children; recommendations were mostly directed at researchers and specialists. In this regard, it may be recommended to include samples covering larger and different age groups, to use advanced statistical analyses and qualitative methods, and to give more space to recommendations directed at policymakers and institutions.

Keywords: Mother-Child Interaction, Interaction, Thesis Review.

GİRİŞ

Gelişim sürecinde çocuğun bakımında daha etkin olmaya çalışan ebeveynin çoğunlukla anne olması, teknolojik gelişmeler ve çocukların teknolojik cihazlara maruz kalması, Covid-19 Pandemisinde çocuğun en önemli sosyalleşme imkanı sağlayan kişinin anne olması nedeniyle anne-çocuk etkileşimi daha da önemli hale gelmiştir (Chakranon et al., 2024; Verdério, Lima, dos Santos, & Rocha, 2024). Anne-çocuk etkileşimi annenin sergilediği tutuma, bilgi ve deneyimine, çocuğun yaşına, gelişim düzeyine, ilgi ve ihtiyaçlarına göre bilinçli veya bilinçdışı davranışları arasında gerçekleşen karşılıklı bir süreç olarak değişebilen bir süreçtir (Bennetts et al., 2021). Anne çocuk etkileşiminde duygusal bağ anne ve çocuk arasındaki kalp atışı hızları ve solunum gibi fizyolojik süreçlerle uyumu ile birlikte gelmektedir (Capraz, Konrad, & Reindl, 2023). Çocuğun ve annenin benzer uyum içerisinde olması çocuğun ilk sosyal çevresinin ve etkileşimin başlamasına olanak sağlamaktadır (Mahoney & Bella, 1998; Wan et al., 2012). Annenin doğum öncesinde anne karnındaki bebekle konuşmaya başlaması ve doğum sonrasında iletişime eşlik ederek göz teması kurması, dokunması, sarılması, sevgi dolu yumuşak bir ses tonuyla konuşması etkileşimin başlama aşaması olarak kabul edilebilmektedir (Leclère et al., 2014). Bebekte ebeveynin verdiği tepkilerine süreç içerisinde öğrenme yoluyla gülme, ses çıkarma, sakın kalma gibi geri dönüşlerde bulunarak etkileşime katılmış olmaktadır (Liu & Waltz, 2024).

Etkileşim genetik faktörlerden sonra çocuğun içinde yaşadığı çevrede fiziksel, psikolojik, bilişsel, sosyal-duygusal ve dil gelişimini etkileyen faktörlerden biri olarak görülmektedir. Aynı zamanda etkileşim; çocuğun bu gelişim alanlarında olumlu yönde desteklenmesine de katkıda bulunmaktadır (Liu & Waltz, 2024; Mahoney & Bella, 1998; Marquis-Brideau, Bernier, Cimon-Paquet, & Sirois, 2023). Anne-çocuk etkileşimi çocuğun çevreye uyum sağlaması, gelişiminin desteklenmesi, annenin çocuğuna duygusal bağ kurması gibi birçok faktör açısından dikkat edilmesi gereken bir alandır. Anne-çocuk etkileşimi konusu normal gelişim gösteren çocukların yanı sıra özel gereksinimli, prematüre, risk altındaki, dezavantajlı gruplardaki çocuklarla, değerlendirme ve desteklemeye yönelik kesitsel ve deneysel çalışmalarda ele alınan bir konudur (Attig & Weinert, 2018; Eo & Kim, 2018; Harel-Gadassi et al., 2020; Krijnen, Verhoeven, & van Baar, 2022; Lilienfeld et al., 2012; Thorgaard, 2017; H. Zhao et al., 2021; S. Zhao, Chen, & Chen, 2025). Ulusal literatürde tezlerde odaklanılan konular ve çalışma türleri de incelenmenin gerekliliğinden yola çıkarak bu çalışmada anne-çocuk etkileşimi konusunda yapılmış tezlerin incelenmesi amaçlanmıştır.

Annenin çocuğuyla etkileşim sürecinde dikkat, devamlılık sağlama, etkinliğe katılma, işbirliği, ortak dikkat kurma, etkinlik başlatma gibi alanlara etki etmektedir (O. Diken & Mahoney, 2013). Anne-çocuk etkileşiminde çocukların yaşı büyüdükçe, anne-çocuk etkileşimleri gelişmekte ve daha dengeli sıra alma ve duygusal uyum eğilimi göstermektedir. 0-6 yaş arası çocukla kurulan etkileşimin kalite ve niteliği daha da kıymetli olmaktadır. Bu yıllarda yüksek kaliteli etkileşimler prososyal davranışlar, sosyal duygusal gelişim, dil ve bilişsel gelişimde de etkilidir (Liu & Waltz, 2024; Marquis-Brideau et al., 2023).

2024 yılında “Ailenin Korunması ve Güçlendirilmesi Vizyon Belgesi ve Eylem Planı (2024-2028)” kapsamında 5 ana temel hedef belirlenmiş olup buna bağlı olarak 2025 yılının Türkiye’de aile yılı olarak nitelendirilmesi ailenin korunması ve güçlendirilmesine yönelik anne-çocuk etkileşimi konusu değerli konular arasında yer almaktadır (T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2024). Bu bilgiler çerçevesinde ve anne-çocuk etkileşiminin önemi göz önüne alındığında, anne-çocuk etkileşimi konusunda 2025 yılı dahil edilerek bu yıla kadar yapılan tezlerin içeriklerinin incelenmesi gerekli ve önemli görülmüştür. Bu amaca göre

çalışmada araştırma yöntemi, araştırma değişkeni, örneklem özelliği, veri toplama aracı, veri analizi yöntemi ve verilen öneriler gibi dağılımları için cevap aranmıştır.

YÖNTEM

Araştırmanın Modeli

Bu çalışmada, anne-çocuk etkileşimi konusunda yapılan tezlerin farklı değişkenler doğrultusunda incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla tezler, betimsel araştırma modeliyle incelenmiş ve durumun betimlenmesi tarama modeli ile gerçekleştirilmiştir (Büyüköztürk, Kılıç-Çakmak, Erkan Akgün, Karadeniz, & Demirel, 2017). Tezlerin incelenmesinde, doküman analizi tekniği kullanılmıştır. Doküman analizi tekniğinde, araştırma konusuna dâhil olan ilgili dokümanlar incelenmektedir (Carr & Kemmis, 2003).

Veri Toplama Süreci

Anne-çocuk etkileşimi konusunda yapılan tüm tezler araştırmanın veri setini oluşturmuştur. Veri setinin belirlenmesi için Yüksek Öğretim Kurulu Tez Merkezi web sayfasında gelişmiş tarama bölümünden “anne” ve “çocuk” ve “etkileşim” kelimeleriyle aranacak alan seçeneğinde tez adı, arama tipini seçeneğinde içinde geçsin seçeneği ile tarama yapılmıştır. Ayrıca tezlerin tam metninin olmasına dikkat edebilmek için durumu seçeneğini izinli olarak belirtilmiştir. Tezlerin dil seçeneğini Türkçe ve durumu seçeneğini onaylandı şeklinde gelişmiş taramada ölçüt olarak alınmıştır. Yapılan sınırlıklara göre 38 tez çalışmaya dahil edilmiştir. Veri setini oluşturan bu tezler incelenen değişkenler açısından incelenmiştir. İncelenen tezlerin üniversite ve enstitü adı ile lisansüstü programa göre dağılımları Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1: Çocuk Gelişimi Alanında Yapılan Lisansüstü Tezlerin Yapıldığı Üniversite, Enstitü ve Lisansüstü Programa Göre Dağılımları

Özellikler		f	%
Üniversite Adı	Akdeniz Üniversitesi	2	5,3
	Anadolu Üniversitesi	5	13,2
	Ankara Üniversitesi	8	21,1
	Atatürk Üniversitesi	1	2,6
	Çukurova Üniversitesi	1	2,6
	Dokuz Eylül Üniversitesi	1	2,6
	Gazi Üniversitesi	6	15,8
	Karabük Üniversitesi	1	2,6
	Maltepe Üniversitesi	1	2,6
	Marmara Üniversitesi	1	2,6
	Okan Üniversitesi	1	2,6
	Ondokuz Mayıs Üniversitesi	1	2,6
	Sağlık Bilimleri Üniversitesi	1	2,6
	Selçuk Üniversitesi	2	5,3
	Üsküdar Üniversitesi	4	10,5
	İstanbul Medipol Üniversitesi	1	2,6
	İstanbul Üniversitesi	1	2,6

Enstitü Adı	Eğitim Bilimleri Enstitüsü	17	44,7
	Lisansüstü Eğitim Enstitüsü	1	2,6
	Sağlık Bilimleri Enstitüsü	12	31,6
	Sosyal Bilimler Enstitüsü	5	13,2
	Tıp Fakültesi	2	5,3
	Hastane	1	2,6
Program	Yüksek Lisans	22	57,9
	Doktora	13	34,2
	Tıpta Uzmanlık	3	7,9
Toplam		38	100

Çalışmanın veri seti 38 tezden oluşmuştur. Anne-çocuk etkileşimi konusunda en çok tez (8-%21,1) Ankara Üniversitesi üzerinden yapılmıştır. Devlet ve özel üniversiteler olmak üzere 17 üniversitede bu konuda araştırma yapılmıştır. Eğitim Bilimleri Enstitüsü'ne bağlı olarak tezler 17 (%44,7) ile bağlı olduğu enstitü olmuştur. Tıpta uzmanlık alanında da 3 (%7,9) ile çalışılmıştır. Ancak yüksek Lisans programında 22 (%57,9) ile daha çok tercih edilmiştir.

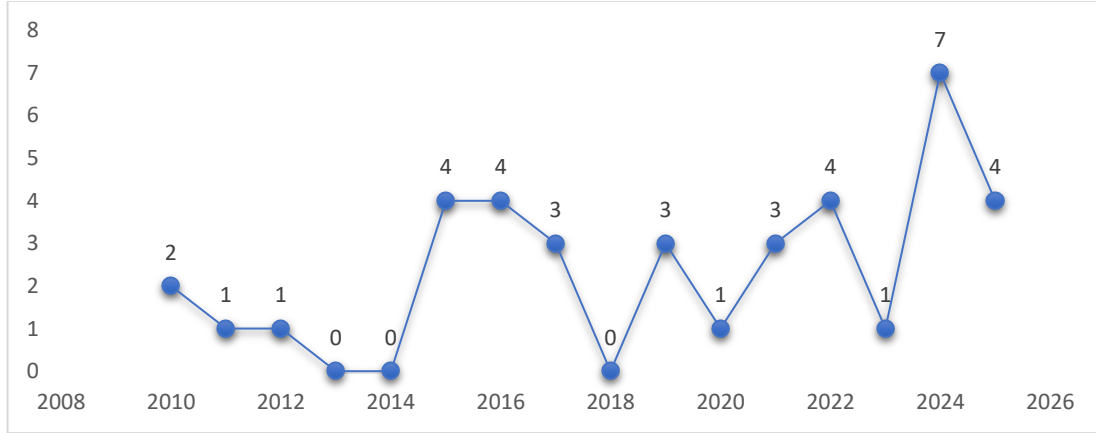
Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırma kapsamında anne-çocuk etkileşimi konusunda yapılan tezlere Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezi'nden ulaşılmıştır. Ulaşılan tezlerin incelenmesinde, araştırmacılar tarafından geliştirilen form kullanılmıştır. Formda, üniversite ve enstitü adı, tezin yayınlandığı yıl ve lisansüstü program dağılımı ile araştırma yöntemlerine dair sorulara yer verilmiştir. Verilerin analizinde içerik analizi tekniği kullanılmıştır. İçerik analizinde, ilgili veriler kategorilerine göre ayrılmıştır (Ültay, Akyurt, & Ültay, 2021). Veriler, yüzde ve frekans dağılımı ile verilmiştir.

BULGULAR

Anne-çocuk etkileşimi konusunda yapılan tezlere ilişkin bulgular sunulmuştur. Şekil 1'e bakıldığında anne-çocuk etkileşimi konusunda ilk tezin 2010 yılında başladığı görülmüştür. 2010 yılından itibaren genel olarak tez yayınlanmaya çalışılmıştır. 2024 yılında 7 (%18,4) tez ile bu konuya eğilimin en yüksek olduğu yıl olmuştur. 2013, 2014 ve 2018 yıllarında anne-çocuk etkileşimi konulu tez yayınlanmamıştır. 2025 yılında bu çalışma yapıldığı için 2025 yılındaki bütün tez çalışmaya dahil edilmemiştir. Ancak buna rağmen 4 (%10,5) tez yayınlanmıştır.

Şekil 1: Anne-Çocuk Etkileşimi Konusunda Yapılan Tezlerin Yıllara Göre Dağılımları

Tablo 2'ye bakıldığında anne-çocuk etkileşimi konusunda yapılan tezlerde 21 (%55,3) ile nicel araştırma yöntemi kullanıldığı görülmüştür. Tezlerde nitel 6 (%15,8) ve karma 7 (%18,4) yöntemlerin tercih edilirken araştırma yöntemi belirtilmemiş çalışmalar da 4 (%10,5) yer almıştır. Nicel yöntemle yapılmış tezler arasında çoğunlukla 12 (%42,9) ile deneysel araştırma tercih edilmiştir. Betimsel tarama 8 (%28,6) ve ilişkisel tarama 7 (%25) yöntemi kullanılan çalışmalar benzer düzeyde sık tercih edildiği gözlemlenmiştir. Nitel yöntemlerde en fazla tercih edilen desenin durum araştırması (örnek olay) 5 (%62,5) olduğu,olgubilim 2 (%25) ve eylem araştırmasının 1 (%12,5) daha az tercih edildiği tespit edilmiştir. Karma yöntemde keşfedici sıralı desen, gömülü (iç içe) desen ve karma yöntemi belirtilmeyen her birinin 2 (%28,6) tercih edildiği, yakınsayan paralel desenin ise 1 (%14,3) kullanılmıştır.

Tablo 2: Anne-Çocuk Etkileşimi Konusunda Yapılan Tezlerin Araştırma Yöntemlerine Göre Dağılımları

Yöntem	Desen	f	%
Araştırma Yöntemi	Nicel	21	55,3
	Nitel	6	15,8
	Karma	7	18,4
	Belirtilmemiş	4	10,5
Nicel Yöntem	Betimsel tarama	8	28,6
	İlişkisel tarama	7	25
	Deneysel araştırma	12	42,9
	Vaka analizi	1	3,6
Nitel Yöntem	Olgubilim	2	25
	Eylem araştırması	1	12,5
	Durum araştırması (örnek olay)	5	62,5
Karma Yöntem	Yakınsayan paralel desen	1	14,3
	Keşfedici sıralı desen	2	28,6
	Gömülü (İç içe) Karma Desen	2	28,6
	Belirtilmemiş	2	28,6

*Birden fazla kritere yönelik madde frekans ve yüzdesi verilmiştir.

Tablo 3'te anne-çocuk etkileşimi konusunda yapılan tezlerin örneklem özellikleri incelenmiştir. Çocuk yaş grubuna göre dağılımda, en çok 3–6 yaş grubundaki çocukların 33 (%86,8) teze örneklem olarak tercih edildiği görülmüştür. Bunu %39,5 (n=15) ile 0–2 yaş grubu izlemektedir; Daha büyük yaş gruplarının ise araştırmalarda oldukça sınırlı yer aldığı dikkat çekmektedir (7–11 yaş %18,4; n=7, 12–18 yaş %5,3; n=2). Örneklem büyüklüğüne bakıldığında 600'ün üzerinde örnekleme sahip hiçbir teze rastlanmamıştır. Tezlerde en çok örneklem büyüklüğü 22 (%57,9) ile katılımcı sayısı 21–100 aralığındadır. Daha büyük örneklemlemlerle 201–400 arası 3 (%7,9); n=3, 401–600 arası 1 (%2,6) ile oldukça az olduğu tespit edilmiştir.

geliştirme yapıldığı tespit edilmiştir. Gözlem de 20 (%52,6) ile ikinci sırada yer almıştır. 1 (%2,6) ile tezlerde tıbbi tetkikler, anket ve anekdot veri toplama aracı olarak en az olarak tercih edildiği görülmüştür.

Tablo 4: Anne-Çocuk Etkileşimi Konusunda Yapılan Tezlerin Veri Toplama Araçlarına Göre Dağılımları

Özellikler		f	%
Veri Toplama Araçları	Ölçek	33	86,8
	Görüşme	15	39,5
	Gözlem	20	52,6
	Doküman inceleme	3	7,9
	Tıbbi tetkikler	1	2,6
	Anket	1	2,6
	Anektod	1	2,6
Ölçekler	Var olan ölçek	33	96,9
	Araştırmacının geliştirdiği ölçek	2	6,3
	Araştırmacının uyarladığı ölçek	4	12,5

*Birden fazla kritere yönelik madde frekans ve yüzdesi verilmiştir.

Tablo 5’te anne-çocuk etkileşimi konusunda yapılan tezlerin normal dağılıma uygunluk durumları incelenmiştir. Tezlerin 23’ü (%60,5) normal dağılım varsayımını test ettiği, 15’nin (%39,5) ise bu duruma dikkat edilmediği görülmüştür. Normal dağılımın kontrol edildiği tezlerde en çok kullanılan yöntem 11 (%47,8) ile Shapiro-Wilk/Kolmogorov-Smirnov testleri olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 5: Anne-Çocuk Etkileşimi Konusunda Yapılan Tezlerin Normal Dağılıma Uygunluğuna Göre Dağılımları

Özellikler		f	%
Normal Dağılım Belirleme Durumu	Evet	23	60,5
	Hayır	15	39,5
Kullanılan Yöntem	Çarpıklık-Basıklık	8	34,8
	Shapiro-Wilk/Kolmogorov-Smirnov Testi	11	47,8
	Belirtilmemiş	7	30,4

*Birden fazla kritere yönelik madde frekans ve yüzdesi verilmiştir.

Tablo 6’da anne-çocuk etkileşimi konusunda yapılan tezlerde kullanılan veri analiz yöntemleri incelendiğinde non-parametrik testler 21 (%55,3) ile parametrik testlere (%47,4; n=18) göre daha fazla tercih edilmiştir. Betimsel analizler 27 (%87,1) tezde çok yüksek bir oranda kullanıldığı ortaya koyulmuştur. Regresyon analizi 6 (%15,8), faktör analizi 6 (%15,8), içerik analizi 12 (%31,6) ve grafik analizleri 5 (%13,2) tezde tercih edildiği görülmüştür. Parametrik testler içinde en çok 9 (%29) ile t-testi ve 7 (%22,6) ile tek yönlü ANOVA kullanılmış olup, daha ileri düzey analiz testleri olan tekniklerden ANCOVA ve MANOVA 1 (%3,2) ile çok sınırlı şekilde tercih edilmiştir. Non-parametrik testler içerisinde belirgin bir farklılık tam olarak görünmemiş olsa da en çok 17 (%68) tezde Mann Whitney U testi ve 13 (%52) tezde Kruskal Wallis testi ve 8 (%32) tezde Spearman korelasyon uygulandığı tespit edilmiştir.

Tablo 6: Anne-Çocuk Etkileşimi Konusunda Yapılan Tezlerde Kullanılan Veri Analiz Yöntemlerine Göre Dağılımları

Özellikler		f	%
Analiz Yöntemi	Parametrik	18	47,4
	Non-parametrik	21	55,3
	Regresyon analizi	6	15,8
	Faktör analizi	6	15,8
	İçerik analizi	12	31,6
	Grafik analizi	5	13,2
Parametrik Testler	t-testi	9	29
	Tek Yönlü ANOVA	7	22,6
	ANCOVA	1	3,2
	MANOVA	1	3,2
	Pearson korelasyon	5	16,1
	Betimsel analiz	27	87,1
Non-Parametrik Testler	Mann Whitney U testi	17	68
	Kruskal Wallis testi	13	52
	Spearman korelasyon	8	32
	Ki Kare testi	6	24
	Wilcoxon testi	6	24
	Fischer testi	1	4
	Friedman testi	2	8
	Kendall"s tau	1	4

*Birden fazla kritere yönelik madde frekans ve yüzdesi verilmiştir.

Tablo 7’de göre, anne-çocuk etkileşimi konusunda yapılan tezlerde önerilerin en çok araştırmacılara 34 çalışmada çok büyük bir oranında (%89,5) verildiği görülmüştür. Uzmanlara 25 çalışmada (%65,8) öneri verilmiştir. Ancak yayınlanan tezler içerisinde 2 (%5,3) ile öneri belirtilmeyen de olması dikkat çekmiştir.

Tablo 7: Anne-Çocuk Etkileşimi Konusunda Yapılan Tezlerde Önerilerin Verildiği Gruba Göre Dağılımları

Önerilerin Verildiği Grup	f	%
Ebeveynler	12	31,6
Uzmanlar	25	65,8
Araştırmacılar	34	89,5
Kurum/kuruluşlar	6	15,8
Politika	1	2,6
Belirtilmemiş	2	5,3

*Birden fazla kritere yönelik madde frekans ve yüzdesi verilmiştir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Anne-çocuk etkileşimi konusunda yapılan tezler incelendiğinde 2010-2025 yılları arasında tezlerin genel olarak her yıl yapıldığı sadece 2013-2014-2018 yıllarında yayınlanmadığı fark edilmiştir. 2015-2016-2019 yıllarında ise ortalama üstünde olduğu görülmüştür. Buna karşın en çok çalışma 2024 yılında olmuştur. 2025 yılında yapılan çalışmaların tamamı alınmada da ortalamanın üstünde yapıldığı tespit edilmiştir. Bu durum ise anne-çocuk etkileşimi konusunun son yıllarda tezlerde daha çok önem verilen bir alan olduğunu açıklayabilir.

Tezlerin araştırma yöntemine göre incelendiğinde en çok tercih edilen yöntemin nicel araştırma yöntemi olup anne-çocuk etkileşimi konusunda daha çok ölçülebilir verilere ve istatistiksel analizlerin kullanılmasına yönelimin olduğu söylenebilir. Nicel yöntemlerde anne-çocuk etkileşimini geliştirme ve desteklemeye yönelik müdahale programlarının uygulanması yapılması ve etkisinin incelenmesine önem verildiği deneysel araştırma yönteminin en çok tercih edilen yöntem olarak kullanılmasıyla açıklanabilir. Nitel yöntem ile yapılan tezlerin sayısı daha az olup karma yöntemin tezlerde daha çok tercih edilmesini nicel ve nitel yöntemi birleştirerek daha detaylı ele alınarak alana katkı sunduğu şeklinde ifade edilebilir. Nitel yöntemli tezlerde çalışmalarda sürece yönelik detaylı ve derinlemesine bilgi sahibi olabilmek için durum araştırması (örnek olay) deseni tercih edilmiş, olgubilim (fenomenoloji) ve eylem araştırmasının daha az kullanılması bireysel deneyimlerin tezlerde daha sınırlı olmasıyla ifade edilebilir. Karma yöntemin her birinin benzer düzeyde olmasını tezlerde farklı desenlerin kullanıldığı dikkat çekmektedir. Yöntemini açıkça belirtilmeyen tezlerin olması ise tezlerde yöntem kısmına çok fazla dikkat edilmediğini açıklayabilir. Uzun, Simsar, and Karaca (2019) erken çocukluk dönemindeki baba çocuk ilişkisine yönelik tezlerde ise benzer şekilde nicel yöntemlerin en çok tercih edildiği, karma yöntemin az olduğu ancak nitel yöntemin olmadığı dikkat çekmektedir.

Çocuk yaş grubuna göre incelendiğinde çok büyük bir oranın 3-6 yaş arasında çalışıldığı görülmüştür. Bu dönemin gelişimsel olarak etkileşim ve sosyal becerilerin yoğun biçimde şekillendiği kritik bir süreç olması, araştırmacıların bu yaş grubuna yoğunlaşmasının temel nedeni olarak düşünülebilir. Devamında tezlerde 0-2 yaş arası çocuklarla çalışılması bebeklik döneminin anne-çocuk etkileşimi açısından önemsendiğini ve erken müdahaledeki önleme aşamasına destek içerdiğini gösterebilir. Örneklem büyüklüğüne bakıldığında ise; tezlerin çoğunlukla orta ölçekli gruplarda gerçekleştirildiği görülmüştür. Geniş örneklem büyüklüğüne sahip tezlerin oldukça sınırlı kaldığı tespit edilmiştir. Tezlerin geniş ölçekli olmaması genellenebilirliğini kısmen sınırlayabilir. Çoban et al. (2021) duygusal ve davranışsal problemlere ilişkin ebeveyn tutumunu yönelik makale ve tezlere bakıldığında en çok ergenlik dönemi sonrasında okul öncesi dönemi olan 3-6 yaş arasıyla çalışmalar yapılmıştır.

Anne-çocuk etkileşimi ile diğer değişkenlere bakıldığında geniş bir alanın ortaya çıktığı görülmüştür. Özel gereksinimli, dezavantajlı veya gelişimsel gerilik riski altında bulunan çocukların en çok tercih edilmesinin son yıllarda kapsayıcı eğitim ve erken müdahale programlarına verilen önemin arttığını; araştırmacıların da bu gruplarda anne-çocuk etkileşimini anlamaya ve geliştirmeye yöneldiğini ortaya koyabilir. Gelişim alanları üzerinden anne-çocuk etkileşiminin çocuğun genel gelişimiyle yakından ilişkili olduğuna dair güçlü bir araştırma eğiliminin olduğu ve destekleyici müdahale programlarıyla anne-çocuk etkileşiminin niteliğini artırmaya odaklanıldığı ifade edilebilir. Uzun, YALÇIN, and Dede (2018) erken

çocukluk dönemindeki ebeveynlerle yapılan tezler incelendiğinde en çok ebeveyn çocuk ilişkisi kavramının dikkat çektiği görülmüştür.

Yayınlanan tezlerin çok büyük bir oranında ölçek kullanılması araştırmacıların ölçülebilir, standardize edilmiş veriler elde etmeyi tercih ettiklerini gösterebilir. Ayrıca anne-çocuk etkileşimi konusunda gözlem yönteminin kullanılması uygulamalı olan etkileşim konusunun anne ve çocuk boyutu açısından doğal ortamda davranışlarına bağlı olarak değerlendirilmesi sağlayabilir. Bu konuda değerlendirme ölçütü olarak gözlem araçları dünyada ve Türkiye’de de kullanılmaktadır. Ebeveyn ve çocuk davranışlarını değerlendiren bir ölçek olan Ö. Diken, Topbaş, and Diken (2009) “Ebeveyn Davranışını Değerlendirme Ölçeği (EDDÖ) ve Çocuk Davranışını Değerlendirme Ölçeği (ÇDDÖ)” en temel gözlem yapılan etkileşim değerlendirme araçları arasında yer almaktadır. Gözlem yoluyla doğal ortamda anne ve çocuğun günlük yaşamda davranışları tespit edilmektedir. Ölçeklerin çoğunlukla mevcut araçlardan seçilmesi, ölçme güvenilirliğini artırsa da alan özelinde yeni ölçme araçlarının geliştirilmemesi önemli bir sınırlılık olarak değerlendirilebilir.

Anne-çocuk etkileşimi konusuna yönelik tezlerde normal dağılım varsayımının çoğunlukla dikkate alındığı görülmüştür. Ancak yine normal dağılıma dikkat edilmeyen tezlerin sayısının da az olmadığı tespit edilmiştir. Normal dağılımın test edilmemesi, istatistiksel analizlerin geçerliliğini ve bulguların güvenilirliğini sınırlayabilir. Ayrıca bazı tezlerde yöntemin belirtilmemesi raporlama açısından metodolojik bir eksiklik olarak düşünülebilir. Genel olarak, araştırmacıların büyük ölçüde istatistiksel varsayımlara dikkat ettiklerini, ancak yöntemsel şeffaflık ve standart raporlama konularında geliştirilmesi gerektiğini ortaya koyabilir.

Tezlerde non-parametrik testlerin kullanılması kullanılan verilerin normal dağılım göstermediği ya da örneklem büyüklüğünün sınırlı olduğu araştırmalarda daha uygun analizlerin tercih edildiğini gösterebilir. Örneklem gruplarına bakıldığında küçük sınırlı örneklemle çalışıldığı gerekçesiyle non-parametrik testler kullanılmış olabilir. Ayrıca betimsel analiz yönteminin birçok tezde olması tanımlayıcı istatistiklerden yararlanıldığını işaret edebilir. Buna karşın ileri analiz yöntemlerinin tezlerde çok az tercih edildiğini göstermiştir. İçerik analizi kullanım oranı ise nitel verilerin de araştırmalara kısmen dahil edildiğini göstermiştir. Tayan, Gedik, Morkoyunlu, Sözbilir, and Konyalıoğlu (2019) ebeveyn-çocuk ilişkisindeki makalelerde çalışmadan farklı olarak betimsel istatistiklerin yanı sıra parametrik analizlerin, korelasyon, ANOVA, ANCOVA daha çok tercih edildiğini, non-parametrik testlerin daha az tercih edildiğini ortaya koymuştur.

Anne-çocuk etkileşimi konusunda yapılan tezlerde verilen önerilerde en çok sonrasında yapılacak olan araştırmalara yön vermesi için araştırmacılara, sonrasında bu konuda destek verebilmek için uzmanlara öneri verilmesi gerektiği düşünülmüştür. Ancak diğer dikkat çeken noktalardan birisi ise; yayınlanan tezlerde öneri verilmemiş olmasıdır. Anne-çocuk etkileşimi konusundaki tezlerde önerilerin ebeveyn, kurum ve politika boyutunun ise daha az önem verildiği düşünülebilir. Bu doğrultuda akademik çalışmaların daha çok bilimsel gelişmeye odaklandığını, ancak uygulama ve toplumsal politika boyutunun yeterince güçlü ele alınmadığı şeklinde açıklanabilir.

Çalışmanın sonuçlarına bakıldığında; anne-çocuk etkileşimi konusunda Türkiye’de 38 tez çalışıldığı tespit edilmiştir. Yayınlanan tez sayısı az olmasıyla birlikte son yıllarda Türkiye araştırmaları ve tezlerde önem verilen değerli bir konu olduğu da görülmüştür. Yayınlanan tezlere bakıldığında birçok devlet üniversitesi ve özel üniversitede tez yapıldığı aynı zamanda az da olsa tıp fakültesi ve hastanelerde de bu konuda çalışıldığı tespit edilmiştir. Ankara Üniversitesi, Gazi Üniversitesi, Anadolu Üniversitesi gibi köklü üniversitelerde bu konuda tezlerin daha çok

yayınlandığı fark edilmiştir. Bunun yanı sıra Eğitim Bilimleri Enstitüsünde ve yüksek lisans programlarında en çok çalışma yapıldığı da görülmüştür. Anne-çocuk etkileşimi konusunda yapılan tezlerin sonuçları incelendiğinde; 2010-2025 yılları arasında çalışıldığı ve en çok 2024 yılında tezin yayınlandığı, nicel araştırma yönteminin en çok tercih edilen yöntem olup içerisinde deneysel araştırmalara odaklanıldığı, yaş grubu olarak etkileşimin kritik olduğu dönemlerden birisi olan 3-6 yaş arasında tezlere odaklanıldığı, örneklem büyüklüğünün daha sınırlı olduğu, nicel yaklaşımlara yönelik çalışmalara yönelme olduğu, deneysel desenlerin önem kazandığı, değişkenlerde çocuğun gelişim alanları, özel gereksinim durumu ve destekleyici programlara yoğunluk verildiği, non-parametrik testlere ağırlık verildiği, araştırmacılar başta olmak üzere uzmanlara öneriler verildiği tespit edilmiştir.

Bu çalışma Türkiye’de yapılan anne-çocuk etkileşimi konusunda yapılan tezlerle sınırlandırılmıştır. YökTez’de Türkçe olarak tamamlanmış, yayınlanmış tezlerle sınırlandırılmıştır. Ayrıca oluşturulan veri seti 2025 yılı temmuz ayı ile kısıtlanmıştır.

Araştırmadan elde edilen sonuçlara bağlı olarak şu şekilde öneriler verilebilir: Bebeklik ve çocukluk döneminin yanı sıra 7-18 yaş arası çocukları dahil edileceği ya da boylamsal inceleneceği araştırmaların yapılması, Türkiye profilini oluşturacak daha geniş örneklem büyüklüğüne sahip çalışmaların yapılması, nicel yöntemlerin yanında karma yöntem ve desenlere yönelik araştırmaların teşvik edilmesi, ayrıca alanın ihtiyaçlarına uygun özgün ölçme araçlarının geliştirilmesi ya da uyarlanması, baba-çocuk etkileşimine yönelik çalışmalara da önem verilmesi önerilebilir.

Araştırmacıların katkı oranı beyanı: Araştırmacılar bu makaleye eşit oranda katkıda bulunmuşlardır.

Finansman beyanı: Bu makaleye finansal destek yoktur.

Çatışma beyanı: Bu makale için yazarların herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Destek ve teşekkür: Makalede incelenen tezlerin yazarlarına teşekkür ederiz.

*Bu çalışmanın özeti 6. Uluslararası Çocuk Gelişimi Kongresi’nde sözlü sunumu olarak sunulmuştur (16-18.10.2025 Konya).

KAYNAKLAR

- Attig, M., & Weinert, S. (2018). Social Disparities, Measures of Mother-Child Interaction and Early Learning Resources in the Second Year of Life-Evidence From the Newborn Cohort Study of the NEPS. *FRUHE BILDUNG*, 7(1), 22-31.
- Bennetts, S. K., Love, J., Westrupp, E. M., Hackworth, N. J., Mensah, F. K., Nicholson, J. M., & Levickis, P. (2021). Protocol for the Adaptation of a Direct Observational Measure of Parent-Child Interaction for Use With 7–8-Year-Old Children. *Frontiers in psychology*, 11, 619336. doi:<https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.619336>
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç-Çakmak, E., Erkan Akgün, Ö., Karadeniz, Ş., & Demirel, F. (2017). Bilimsel araştırma yöntemleri. İçinde Bilimsel araştırma yöntemleri. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık. In.
- Capraz, Y. Z., Konrad, K., & Reindl, V. (2023). Concurrent and lagged physiological synchrony during mother-child interaction and their relationship to positive affect in 8- to 10-year-old children. *Sci Rep*, 13(1), 17744. doi:10.1038/s41598-023-43847-8
- Carr, W., & Kemmis, S. (2003). *Becoming critical: education knowledge and action research*: Routledge.
- Chakranon, P., Huang, J.-P., Au, H.-K., Lin, C.-L., Chen, Y.-Y., Mao, S.-P., . . . Chen, Y.-H. (2024). The importance of mother-child interaction on smart device usage and behavior outcomes among toddlers: a longitudinal study. *Child and adolescent psychiatry and mental health*, 18(1), 79. doi:<https://doi.org/10.1186/s13034-024-00772-6>

- Çoban, A. E., Bilgen, Z., İdrisoğlu, Ö., Sönmez, İ., Köse, H. B. T., & Bozkurt, H. Ü. (2021). Karşılaşılan duygusal ve davranışsal problemlerin ebeveyn tutumu ile ilişkisinin incelenmesi: içerik analizi. *OPUS International Journal of Society Researches*, 18(Eğitim Bilimleri Özel Sayısı), 4302-4335.
- Diken, O., & Mahoney, G. (2013). Interactions between Turkish mothers and preschool children with autism. *Intellectual and Developmental Disabilities*, 51(3), 190-200. doi:<https://doi.org/10.1352/1934-9556-51.3.190>
- Diken, Ö., Topbaş, S., & Diken, İ. H. (2009). Ebeveyn davranışını değerlendirme ölçeği (EDDÖ) ile çocuk davranışını değerlendirme ölçeği (ÇDDÖ)'nin geçerlik ve güvenirlik çalışmaları. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 10(02), 41-64.
- Eo, Y.-S., & Kim, J.-S. (2018). Parenting stress and maternal-child interactions among preschool mothers from the Philippines, Korea, and Vietnam: A cross-sectional, comparative study. *Journal of Transcultural Nursing*, 29(5), 449-456. doi:<https://doi.org/10.1177/1043659617747686>
- Harel-Gadassi, A., Friedlander, E., Yaari, M., Bar-Oz, B., Eventov-Friedman, S., Mankuta, D., & Yirmiya, N. (2020). Do developmental and temperamental characteristics mediate the association between preterm birth and the quality of mother-child interaction? *Infant Behavior and Development*, 58, 101421. doi:<https://doi.org/10.1016/j.infbeh.2020.101421>
- Krijnen, L., Verhoeven, M., & van Baar, A. (2022). Is maternal negative affectivity related to psychosocial behavior of preterm and term-born toddlers through mother-child interaction? *Frontiers in psychology*, 13, 975124. doi:<https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.975124>
- Leclère, C., Viaux, S., Avril, M., Achard, C., Chetouani, M., Missonnier, S., & Cohen, D. (2014). Why synchrony matters during mother-child interactions: a systematic review. *PLoS One*, 9(12), e113571. doi:<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0113571>
- Lilienfeld, M. v., Wendrich, D., Ganseforth, C., Lehmkuhl, G., Roth, B., Nußbeck, S., . . . Kribs, A. (2012). Mutter-Kind-Interaktion bei Frühgeborenen: Ein Vergleich von Früh-und Reifgeborenen im Alter von 36 Monaten. *Kindheit und Entwicklung*, 21(3), 172-180. doi:<https://doi.org/10.1026/0942-5403/a000078>
- Liu, C., & Waltz, K. (2024). Unveiling the tapestry of mother-child interactions through text mining and sentiment analysis. *International Journal of Behavioral Development*, 48(6), 483-496. doi:<https://doi.org/10.1177/01650254241242662>
- Mahoney, G., & Bella, J. M. (1998). An examination of the effects of family-centered early intervention on child and family outcomes. *Topics in early childhood special education*, 18(2), 83-94.
- Marquis-Brideau, C., Bernier, A., Cimon-Paquet, C., & Sirois, M. S. (2023). Trajectory of quality of mother-child interactions: Prospective links with child socioemotional functioning. *Social Development*, 32(2), 566-580. doi:<https://doi.org/10.1111/sode.12644>
- T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. (2024). *Ailenin Korunması ve Güçlendirilmesi Vizyon Belgesi ve Eylem Planı (2024-2028)*. Retrieved from <https://ulusaleyem.aile.gov.tr/media/m1garifi/ailenin-korunmasi-ve-gu-c-lendirilmesi-vizyon-belgesi-ve-eylem-planı.pdf>
- Tayan, E., Gedik, S. D., Morkoyunlu, Z., Sözbilir, M., & Konyalıoğlu, A. C. (2019). Ebeveyn-çocuk ilişkisi konulu makaleler: Tematik içerik analizi çalışması. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20, 1183-1208.
- Thorgaard, M. V. (2017). Health anxiety and illness behaviour in children of mothers with severe health anxiety. *Dan Med J*, 64(5).
- Uzun, H., Simsar, A., & Karaca, N. H. (2019). Türkiye'de erken çocukluk döneminde baba çocuk ilişkisi konusunda hazırlanan lisansüstü tezlerin incelenmesi. *e-Kafkas Journal of Educational Research*, 6(2), 1-8.
- Uzun, H., YALÇIN, V., & Dede, H. (2018). Türkiye'de erken çocukluk döneminde ebeveynler ile ilgili yapılan lisansüstü tezlerin incelenmesi: Bir meta-analiz çalışması.
- Ültay, E., Akyurt, H., & Ültay, N. (2021). Sosyal bilimlerde betimsel içerik analizi. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*(10), 188-201.
- Verdério, B. N., Lima, C. R. G., dos Santos, M. M., & Rocha, N. A. C. F. (2024). Mother-child interaction and contextual factors related to COVID-19 pandemic in at-risk infants: cross-sectional study. *Early child development and care*, 194(4), 574-586. doi:<https://doi.org/10.1080/03004430.2024.2341736>
- Wan, M. W., Green, J., Elsabbagh, M., Johnson, M., Charman, T., Plummer, F., & team, B. (2012). Parent-infant interaction in infant siblings at risk of autism. *Research in developmental disabilities*, 33(3), 924-932. doi:<https://doi.org/10.1016/j.ridd.2011.12.011>
- Zhao, H., Cheng, T., Zhai, Y., Long, Y., Wang, Z., & Lu, C. (2021). How mother-child interactions are associated with a child's compliance. *Cerebral Cortex*, 31(9), 4398-4410. doi:<https://doi.org/10.1093/cercor/bhab094>
- Zhao, S., Chen, X., & Chen, X. (2025). Behaviors and Emotion Expressions in Interactions of Mothers and Children from Rural and Urban Families in China: An Observational Study. *Parenting*, 1-24. doi:<https://doi.org/10.1080/15295192.2025.2564657>

Hücresel Tarımın Geleceği: Sürdürülebilirlik, Besinsel Potansiyel ve Teknolojik Perspektifler

The Future of Cellular Agriculture: Sustainability, Nutritional Potential and Technological Perspectives

**Süveybe Rana
ESKİCORAPÇI,
Muhammet
DOĞAN**

Karamanoğlu
Mehmetbey
Üniversitesi
Karaman/Türkiye

ranaesk42@gmail.com

ORCID: 0009-0001-
7030-2966

Karamanoğlu
Mehmetbey
Üniversitesi
Karaman/Türkiye

mtdogan1@gmail.com

ORCID:0000-0003-
3138-5903

Sorumlu yazar:
Muhammet DOĞAN

Karamanoğlu
Mehmetbey
Üniversitesi
Karaman/Türkiye

**Makalenin referans
gösterilmesi:**

Eskiçorapçı, S. R.,
Doğan M. (2025).
Hücresel Tarımın
Geleceği:
Sürdürülebilirlik,
Besinsel Potansiyel
ve Teknolojik
Perspektifler. SCAR,
4(2), 28-43.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18105242>

Makale geliş Tarihi:
15.08.2025

**Makale Kabul
Tarihi:**
24.12.2025

Özet

Hücresel tarım teknolojileri, özellikle kültür eti üretimi, artan küresel gıda talebine sürdürülebilir ve etik çözümler sunma potansiyeli ile ön plana çıkmaktadır. Kültür eti üretiminde temel yapı taşlarından biri olan kök hücreler, çoğalma (proliferasyon) ve farklılaşma kabiliyetleri sayesinde bu sürecin başarısını doğrudan etkilemektedir. Ancak, yüksek verimli ve ekonomik kültür eti üretimi için kök hücrelerin bölünme hızının ve canlılıklarının artırılması gerekmektedir. Bu doğrultuda, serum kaynaklı büyüme faktörlerinin iyileştirilmesi, düşük maliyetli ve hayvansal içerik içermeyen ortam bileşenlerinin geliştirilmesi ve biyoreaktör sistemlerinin adaptasyonu gibi stratejiler öne çıkmaktadır. Makro ve mikro besin öğeleri dengesi, enerji metabolizmasını destekleyen ortam formülasyonları ve oksidatif stresin azaltılması, hücrelerin kültür ortamında daha uzun süre canlı kalmasını ve bölünmesini teşvik etmektedir. Ayrıca, hücre tipine özgü sinyal yollarının modülasyonu, proliferasyonu doğrudan etkileyen önemli biyolojik süreçlerdendir. Mekanik gerilim, substrat sertliği ve oksijen konsantrasyonu gibi fiziksel parametrelerin kontrolü de kök hücre davranışı üzerinde belirleyici olmaktadır. Sonuç olarak, kültür eti üretiminde kök hücrelerin proliferasyon potansiyelini artırmak; biyoteknolojik, biyokimyasal ve hücresel mühendislik yaklaşımlarının entegre edilmesiyle mümkün olabilmektedir. Bu alanda sürdürülen multidisipliner araştırmalar hem üretim verimliliğini artırmakta hem de endüstriyel ölçekli üretimin önündeki engelleri azaltmaktadır. Bu derleme çalışmanın amacı, hücresel tarımın sürdürülebilirlik potansiyelini, besin değeri açısından avantajlarını ve gelecekteki gıda sistemlerine katkı sağlayabilecek perspektifleri bilimsel veriler ışığında ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Biyoteknoloji, Beslenme, Gıda güvenliği, Hücresel tarım, Sürdürülebilirlik

Abstract

Cellular agriculture technologies, particularly cultured meat production, are emerging as sustainable and ethical solutions to meet the increasing global food demand. Stem cells, which serve as the foundational building blocks in cultured meat production, directly influence the success of the process due to their capacity for proliferation and differentiation. However, enhancing the proliferation rate and viability of stem cells is essential for efficient and cost-effective cultured meat production. In this context, strategies such as improving serum-derived growth factors, developing low-cost and animal-free culture medium components, and adapting bioreactor systems have come to the forefront. Balancing macro- and micronutrients, formulating media that support energy metabolism, and reducing oxidative stress promote longer cell viability and proliferation in culture conditions. Furthermore, modulation of cell type-specific signaling pathways plays a critical role in directly regulating proliferation. Physical parameters such as mechanical stress, substrate stiffness, and oxygen concentration are also key determinants of stem cell behavior. Ultimately, enhancing the proliferative potential of stem cells in cultured meat production can be achieved through the integration of biotechnological, biochemical, and cellular engineering approaches. Ongoing multidisciplinary research in this field not only improves production efficiency but also addresses barriers to industrial-scale implementation. The aim of this review is to examine the sustainability potential of cellular agriculture, highlight its nutritional advantages, and explore the future perspectives it offers for global food systems, based on current scientific evidence.

Keywords: Biotechnology, Nutrition, Food safety, Cellular agriculture, Sustainability

GİRİŞ

Hücre tarım, hayvan ve bitki organizmalarının doğrudan kullanılmasına gerek kalmadan, hücre kültürleri ve mikroorganizmalar aracılığıyla tarımsal ürünlerin üretilmesini ifade eder (Rubio vd., 2019; Stephens ve Ellis, 2020). Bu yaklaşım; endüstriyel biyoteknoloji, kimya ve yenilikçi malzeme teknolojileriyle birlikte, insanlığa besleyici, güvenli ve sağlıklı gıdalar sağlamayı, aynı zamanda enerji, toprak ve su gibi temel kaynakların kullanımını en aza indirmeyi, mevsimsel ve coğrafi sınırlamalardan bağımsız üretimi mümkün kılmayı ve atıkları azaltmayı hedeflemektedir. Son yıllarda, gıda, kozmetik ve çeşitli malzeme üretiminde kullanılmak üzere hücre ürünlerine olan ilgi önemli ölçüde artmıştır. Geleneksel çiftçilikte hayvan veya bitki yetiştirmek yerine, tarımsal emtiaların üretiminde konuk organizma hücre kültürlerinin kullanılması anlamına gelen 'hücre tarım' terimi bu çerçevede önerilmiştir (Rischer vd., 2020). Her ne kadar bu terim ilk olarak 2015 yılında ortaya atılmış olsa da hayvan veya bitki kaynaklı üretime alternatif olarak biyoteknolojik yöntemlerle ürün elde etme fikri çok daha eskiye dayanmaktadır. Bu bağlamda, 1970'li yıllarda metilotrofik (tek karbonlu bileşiklerle beslenen) bir bakteriden elde edilen ilk ticari mikrobiyal yem ürünü olan Pruteen'in geliştirilmesi, bu alanın öncü çalışmaları arasında yer almaktadır (Nyyssölä vd., 2022). Hücre tarımda üretim, biyoreaktörlerde yapılan hücre kültürlerinden elde edilen ürünler aracılığıyla gerçekleştirilir. Bu sayede biyolojik atık minimuma indirilir ve potansiyel enfeksiyon riskleri üretim sürecinde hızlı bir şekilde tespit edilerek ortadan kaldırılabilir (Soice ve Johnston, 2021a).

Et, özellikle yetersiz beslenmenin sorun olduğu sanayileşmemiş ülkelerde önemli bir besin kaynağıdır (Jahir vd., 2023). Hayvansal et, besin yoğunluğu ve lezzeti ile kültürel etkenlere bağlı olarak birçok batı tarzı beslenme kültürünün hatırı sayılır bir kısmını oluşturur (Bharatgiri Goswami vd., 2023). Gittikçe artan dünya nüfusunun ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacıyla besinlere olan devamlı yükselen talep, et üretiminin çevresel talepleri noktasındaki ciddi endişelerle bir araya geldiğinde, et ve et muadillerini üretmek için yeni yöntemlere ihtiyaç duyulmasına sebep olmuştur. Hücre tarım alanı, mevcut hücre kültürü tekniklerinden yararlanarak et ürünleri üretmeyi amaçlamaktadır. Bu hedefe ulaşabilmek için, laboratuvar ortamında geliştirilen tekniklerin endüstriyel ölçekte uygulanabilmesi adına çeşitli teknik ve ekonomik zorlukların aşılması gerekmektedir. Bu yeni teknolojilerin çevresel fayda sağlayıp sağlamayacağı ve sağlayacaksa bunun nasıl gerçekleşeceği henüz netlik kazanmamıştır. Ancak, geleneksel tarımın çevresel ve kaynak temelli baskılarını azaltma potansiyeli nedeniyle hücre tarıma yönelik artan bir ilgi bulunmaktadır (Charlesworth vd., 2024). Öte yandan, artan küresel gıda talebi ve gıda dağılımındaki eşitsizlikler, gıda güvenliği sorununu daha da derinleştirmektedir. Gıda güvenliği; tüm bireylerin her zaman, aktif ve sağlıklı bir yaşam sürdürebilmeleri için gerekli olan beslenme ihtiyaçlarını ve gıda tercihlerini karşılayacak düzeyde yeterli, güvenli ve besleyici gıdaya fiziksel ve ekonomik olarak erişebilmesiyle tanımlanmaktadır (Smith vd., 2022).

Son yıllarda, tüketicilerin gıdaya yönelik ilgisi sağlıklı beslenme odaklı bir yöne evrilmiştir. Bu doğrultuda, özellikle Batı ülkelerinde hayvansal ürün tüketiminin azalması ve bunun yerine bitki bazlı alternatiflere yönelme eğilimi, bu çalışmanın konusuyla doğrudan ilişkili en dikkat çekici gelişmelerden biri olarak öne çıkmaktadır (Aschemann-Witzel vd., 2020; Bryant, 2022). Kültür et gıda güvenliği, diyet ve sağlıklı beslenme gereksinimleri ve karbon azaltımı açısından tarımsal yenilik sağlama potansiyeline sahiptir (Lewis ve Riefler, 2023). Kök hücreler çoğalma yeteneğine sahiptir ve kas, kan ve sinir hücreleri gibi farklı hücre türlerine dönüşebilir. Hücre bazlı et üretiminde ise yalnızca kas hücreleri kullanılmaktadır. Bu

hücreler, kas lifleri oluşturarak kıyma benzeri bir yapı elde etmek amacıyla köfte formuna yerleştirilir ve genellikle hamburger gibi tanınmış gıda formatlarında sunulur. En basit tanımıyla hücre bazlı et, canlı bir hayvanın katılımı veya fizyolojik süreçlerinden geçmesine gerek kalmadan üretilmektedir. Bitki bazlı et alternatiflerinin aksine, bu yöntem doğrudan kas hücrelerinden üretildiği için, yapısal ve biyolojik açıdan hayvanların ölüm sonrası oluşan iskelet kasına çok daha yakın bir ürün ortaya koyar (Jahir vd., 2023).

Teknolojinin bazı savunucuları, hücresel tarımın gelişmiş hayvan refahından iyileştirilmiş insan sağlığına kadar uzanan çeşitli olumlu yan etkiler sağlayabileceğini öne sürmektedir. Özellikle insan sağlığı açısından değerlendirildiğinde, kültürlenmiş etin içerdiği yağ miktarının ve türünün kontrol edilebilir olması sayesinde obezite ve kardiyovasküler hastalık oranlarının azalabileceği ifade edilmektedir. Ayrıca kültür etinin steril koşullarda üretilmesi, gıda kaynaklı hastalık vakalarının ve hayvandan insana bulaşan zoonotik hastalıkların görülme sıklığını azaltma potansiyeline sahiptir (Mattick, 2018). Bununla birlikte, bazı uzmanlar hayvancılığın yerini hücresel tarımın almasının, iklim değişikliğinin etkilerini tersine çevirebilecek çevresel iyileşmelere de yol açabileceğini iddia etmektedir. Hücresel tarım, kültürel açıdan önemli ve besleyici hayvansal ürünlerin üretimini mümkün kılmakta olup, bazı kültür etleri geleneksel hayvansal ürünlerle karşılaştırıldığında daha yüksek besin değerine sahip olabilmektedir (Soice ve Johnston, 2021b). Hücresel tarım pazarının analizi, geleneksel gıda sektöründe etkinliği bilinen ülkelerin bu teknolojiyi yakından takip ettiğini ortaya koymaktadır. Her ne kadar bitki bazlı alternatif proteinler için pazar henüz gelişim aşamasında olsa da bu çözümlerin hücresel tarıma kıyasla daha yaygın bir şekilde benimsendiği görülmektedir (Henle, 2024).

Tüketici kabul edilebilirliği, gıda ürünü geliştirmede başarının temel itici gücüdür ve bu nedenle gıda pazarında hücresel tarım ürünlerinin başarısı için hayati öneme sahiptir (Chuah vd., 2025). Gerçekten de, genetik modifikasyon, gerçek et tanımıyla ilgili belirsizlikler, etin doğal tat ve görünümüne müdahale edilmesi yönündeki endişeler, tarım sektörüne olası etkiler ve doğal olmayan ürünlere yönelik kişisel tat tercihleri gibi faktörler, hücre bazlı ete yönelik olumsuz tutumlar arasında öne çıkmaktadır (Siddiqui vd., 2022). Tüketicilere yeterli bilgi sağlanması; gıda neofobisi, etik ve kültürel inançlara dayalı kaygıların azaltılmasına katkı sunabilse de, bu çabalar genellikle istenen organoleptik (tat, koku, doku gibi duysal) özelliklerin eksikliği sorununu tamamen telafi etmek için yetersiz kalmaktadır (Carneiro vd., 2022).

Hücresel tarımın temel amacı, geleneksel tarım yöntemleriyle üretilen ürünlere moleküler düzeyde benzerlik gösteren alternatifler üretmektir. Bu doğrultuda; bakteri, maya, mantar ve alg gibi mikroorganizma kültürlerinin yanı sıra, bitki ve hayvan hücreleri ile doku kültürlerinden de yararlanılabilmektedir (Eibl vd., 2025). Bitki doku kültürü, bitkilerin çoğaltılmasının yanı sıra (Dogan, 2017; Doğan, 2018; Doğan, 2019; Jadid vd., 2024), bitkisel bileşenlerin ve hedef metabolitlerin kontrollü koşullarda üretimine de olanak tanır (Hussain vd., 2012; Wilson ve Roberts, 2012; Devi vd., 2024). Son dönemde yapılan çalışmalar, bitkisel materyallerin hücresel tarım uygulamalarındaki potansiyelini özellikle vurgulamaktadır (Kim vd., 2024). Beslenme alışkanlıklarında yaşanacak bir değişimin, arazi kullanımına bağlı karbon emisyonlarını %78'e kadar azaltabileceğine dair bulgular mevcut olsa da yaygın bitki bazlı et alternatiflerinin varlığına rağmen hayvansal et tüketimi halen yaygınlığını korumaktadır. Bitki bazlı et benzerleri; sürdürülebilirlik, düşük çevresel etki ve kaynak verimliliği gibi avantajlar sunmakla birlikte, bitki bazlı protein, yağ ve lif bileşenlerini bir araya getirerek et benzeri ürünleri taklit etmeye çalışmaktadır. Ancak pazarda daha rekabetçi hale gelebilmeleri için bu ürünlerin biyomimikrisinde önemli iyileştirmelere ihtiyaç duyulmaktadır. Sürdürülebilirlikle ilgili sorunları azaltırken duysal özellikler ve lezzet deneyimini geliştirmeye yönelik potansiyel bir çözüm ise, bitki bazlı et benzerlerine hücre bazlı bileşenlerin entegre edilmesidir

(Webb vd., 2021). Bu derleme çalışmanın amacı, hücresel tarımın sürdürülebilirlik potansiyelini, besin değeri açısından avantajlarını ve gelecekteki gıda sistemlerine katkı sağlayabilecek perspektifleri bilimsel veriler ışığında ortaya koymaktır.

HÜCRESEL TARIM: YÖNTEMLER, AVANTAJLAR VE DEZAVANTAJLAR

Hücre sel tarım yoluyla yapılan üretim, insan sağlığı açısından bazı bulaşıcı hastalık risklerini azaltma potansiyeline sahiptir. Özellikle hayvan kaynaklı üretim süreçlerinde ortaya çıkan ve E. coli, Salmonella gibi çeşitli patojenlerin, hem su kaynaklarını hem de et ürünlerini kontamine edebilecek şekilde aylarca hayatta kalabildiği bilinmektedir. Hücre sel tarım, bu tür patojenlerin yayılımını önlemenin yanı sıra, söz konusu süreçlerde oluşan büyük miktardaki biyolojik atığın ortadan kaldırılmasına da katkı sağlayabilir. Ayrıca bu üretim yöntemi, hayvansal kaynaklı endüstrilere kıyasla tedarik zinciri kesintilerine karşı daha dayanıklı olabilir ve hayvanların zamanında taşınmasına gerek kalmaksızın gıda arzını sürdürebilir (Soice ve Johnston, 2021a). Hücre sel tarımın mantığı, daha yüksek verimlilikle maliyetleri en aza indirirken, istenen çıktıyı (protein, kalori, tat, et miktarı vb. gibi) en üst düzeye çıkarmaktır (Poirier, 2022). Kültürlü gıda üretimi için kullanılan çeşitli başlangıç hücresi tipleri arasında embriyonik kök hücreleri, indüklenmiş pluripotent kök hücreler, mezenkimal kök hücreler ve iskelet kası kök hücreleri gibi yetişkin kök hücreler ve diferansiye kök hücre yer almaktadır (Chandrababu ve Puthumana, 2024).

Hücre sel tarım kültürel açıdan önemli ve besleyici hayvansal ürünler sağlayabilir. Rao vd. (2013) tarafından yapılan 10 yüksek gelirli ülkeyi kapsayan bir araştırmada, en sağlıklı protein kaynaklarının 2000 kalorilik diyet başına en az sağlıklı proteinlerden yaklaşık 0,29 dolar daha pahalı olduğunu bulmuştur. Hücre sel tarım geleneksel tarıma kıyasla önemli ölçüde daha verimlidir ve dolayısıyla çevresel olarak daha yararlı olacağı tahmin edilmektedir (Helliwell ve Burton, 2021). Yapılan bir araştırmada, hücre kültüründen et üretiminde sahada karşılaşılan sorunlardan birinin hücre büyümesinin doğası ve hücreyi hayvandan alıp *in vitro* yetiştirmekle bağlantılı olduğu belirtilmiştir. Bir hücre, yaşlanma sürecine girmeden önce, çoğalma kapasitesi tarafından belirlenen bir büyüme sınırına sahiptir ve bu sınır Hayflick sayısı olarak adlandırılır. Hücre hatlarının ölümsüzleştirilmesinin temel nedeni, bu çoğalma kapasitesindeki sınırlamayı aşmaktır (Goswami vd., 2024).

Hücre sel tarımda et üretimi, canlı hayvanlardan biyopsiyle alınan kas hücrelerinin kültürlenmesiyle başlar. Bu hücreler, uygun ortamda çoğalarak miyotüpler adı verilen kas dokusu ipliklerini oluşturur. Bu iplikler, kas dokusunun çoğalmasını sağlayarak et üretir. Bu süreç, daha az hayvana ihtiyaç duyulmasını sağlar, çevresel etkileri azaltır ve etik sorunları ortadan kaldırır. Hücrelerin besin sağlayan iskelelere bağlı büyümesi, kas dokusunun boyutlarını ve protein içeriğini artırır. Bu yöntem, sürdürülebilir ve verimli bir protein üretimi sağlar (Roy vd., 2021). Hücre sel kültüründen et üretimi, 3 adımda yapılmaktadır. İlk adımda canlı bir hayvandan hücre ve doku örneği alınması veya ölümden sonra elde edilen bir hücre veya doku biyopsisi yapılmasıdır. Bu şekilde elde edilen hücrelere birincil hatlar denilmektedir. Daha sonra, embriyonik kök hücreler veya indüklenmiş pluripotent kök hücreler gibi çok yönlü hücreler kullanılır. Ardından ölümsüz hücre hatları oluşturulur (Lanzoni vd., 2022).

Genel olarak, parametreler proteine ve konakçıya bağlı olarak değişmektedir. Bu konu üzerine veriler sunan bir başka çalışmada ise hassas hücre sel tarımdaki hücre sel süreç beş adıma basitleştirilebilmektedir. Öncelikle ilgi duyulan proteini ifade eden genin tanımlanması ve optimizasyonu gereklidir. Ardından genin bir DNA molekülüne dahil edilmesi ve vektörün hücre sel konak tarafından alınması ve sonuç olarak dönüşüme uğratılması, dönüştürülmüş hücrede hedeflenen gen ifadesinin başlatılması ve son olarak, ilgi duyulan proteinin salgılanması ve birleştirilmesi adımları izlenmektedir. Hücre sel konak başarıyla dönüşüme uğratıldığında, yüksek verimler büyük ölçüde ifade mekanizmasının iki kritik noktası

tarafından kontrol edilmektedir (Dupuis vd., 2023). Kültür eti, farklılaşmış kas hücreleri gerektirir. Sağlıklı hücreler taze besinlerle korunur, hücre sayısı ise sürekli bölünmeyle artırılır. Ancak, çoğu hücre, Hayflick sınırı nedeniyle sınırlı bölünme kapasitesine sahiptir; bu da kas dokusu kültürlerini sınırlamaktadır. Bu nedenle, kök hücrelerin bölünme kapasitelerini artırmak için etkili yöntemler geliştirilmelidir (Munteanu vd., 2021).

Kültürlenmiş et teknolojisi, deniz ürünleri üretiminde de uygulanmıştır. Denemelerde, balıkların doğal yaşam koşulları göz önünde bulundurularak kültür süreçleri geliştirilmiştir. Balık hücrelerinin daha düşük sıcaklıklarda büyüebilmesi, kültür sisteminin sabit sıcaklığını korumak için gereken enerji tüketimini azaltmakta ve bu sayede hücre bazlı deniz ürünlerinin büyük ölçekli üretimiyle ilişkili maliyetlerde azalma sağlamaktadır. Bu durum, hücre bazlı deniz ürünlerinin, hücre bazlı kara eti ürünlerine kıyasla önemli maliyet avantajları sunabileceğini göstermektedir (Rubio vd., 2019). Ayrıca yapılan çalışmalarda, kültürlenmiş et ürünlerinin tat, doku ve görünüm açısından doğal et ile benzerlikler taşıdığı, üretim süreçlerinde ürün kalitesi ve güvenliğinin sağlanmasına, kaynakların sürdürülebilirliğine ve gıda kaynaklı hastalıkların önlenmesine yönelik olumlu etkilerin olduğu ortaya konmuştur. Ancak, günümüzde kültürlenmiş et üretiminin, geleneksel et ürünlerine kıyasla halen daha yüksek maliyetlere sahip olduğu da belirtilmektedir (Lu vd., 2022).

Yapılan bir başka çalışmada, Bayes optimizasyonu olarak adlandırılan yöntem, hücresel tarım ölçümlerinde farklı zorluk seviyelerinde ve potansiyel olarak çelişen kaynaklara sahip olanlara kıyaslandığında açıkça iyi performans göstermektedir. Bayes optimizasyonu algoritmasından elde edilen medya, yalnızca küçük bir maliyet artışıyla önemli ölçüde daha fazla öncül myoblast hücre büyümesini desteklemiştir (Cosenza vd., 2022). Homolog olmayan mikrobiyal biyokütlenin süt ürünleri üretimine katkısı, tek hücreli proteinlerin alternatif protein kaynağı olarak kullanımını sağlar. Bu proteinler, mikroorganizmaların biyoreaktörlerde çoğaltılmasıyla üretilir, ardından biyokütle hasat edilip kurutulur. Bu işlemde genetik değişiklik yapılmaz, bu nedenle proteinler hayvan sütüyle benzerlik taşımaz ve "hayvansal-uzak" olarak adlandırılır. Hayvansal-uzak proteinler, hücresel tarımda esneklik sunmakta olup çeşitli gıda ürünlerinde kullanılabilir (Fytsilis vd., 2024). Hücre hatları, hücre döngüsü kontrol noktası yollarını kaybettiklerinde ve senesans sürecini atlattıklarında ölümsüz hale gelirler (Mathon ve Lloyd, 2001).

Ölümsüz hücre hatlarının oluşturulmasında üç temel yöntem kullanılmaktadır: kendiliğinden ölümsüzleşen hücre hatlarının seçilmesi, telomeraz enziminin yapay olarak eksprese edilmesi ve p53, p14 veya Rb gibi tümör baskılayıcı genleri inaktive eden viral genlerin kullanılması. Bu yöntemler, telomeraz ekspresyonunun artırılması veya hücre döngüsünün düzenlenmesinin engellenmesini içermektedir. Bu değişiklikler, doğal süreçlerle ya da genetik manipülasyon yoluyla sağlanabilmektedir. Kültürlenmiş et araştırmalarındaki önemli engellerden biri, uygun hücre hatlarının eksikliğidir. Güvenli ve endüstriyel ölçekte üretim için özel hücre hatları gerekmemekte olup, bu hücrelerin geliştirilmesi mevcut ölümsüzleştirme yöntemlerine dayanmaktadır (Soice ve Johnston, 2021b). Harvard Kök Hücre Enstitüsü, Harvard Tıp Fakültesi, MIT ve Broad Enstitüsü tarafından yapılan bir araştırmaya göre, laboratuvarda çoğaltılan kök hücreler genellikle hücre büyümesini ve bölünmesini düzenleyen önemli bir tümör baskılayıcı gen olan TP53 (p53) geninde mutasyonlar biriktirmektedir (Merkle vd., 2017).

BIYOTEKNOLOJİ VE HÜCRESEL TARIM ARASINDAKİ İLİŞKİ

Günümüzde küresel ölçekte yaşanan bir dizi zorluk, toplumun gıda güvenliği konusundaki endişelerini yoğunlaştırmaktadır. Bu doğrultuda yapılan kültür et girişimlerinin sayısı artış göstermektedir. Geleneksel et endüstrisi bu yeni gıda biyoteknolojisiyle ilgilenmektedir. Çalışmalara dayanarak, kültür eti biyoteknolojisinin son yıllarda önemli

ilerlemeler gösterdiği gözlemlenmektedir (Fernandes vd., 2022a). Temiz et, muazzam bir ticari ilgi ve büyüme alanı olarak hızla ortaya çıkmakta ve hem akademik ve biyoteknolojik araştırmacılara hem de endüstri ortaklarına büyük ölçekli hücre kültürü ve doku mühendisliği uzmanlıklarını kullanarak yeni bir alanı ilerletme konusunda önemli fırsatlar sunmaktadır. Son iki yıldaki prototiplerin, gösterilerin ve tadımların sayısı, bu yöndeki çabanın uygulanabilirliğini engelleyen hiçbir temel teknolojik kusurun olmadığını göstermektedir (Specht vd., 2018).

Gelecek odaklılık, biyoteknolojinin bir alt alanı olarak hücresel tarım için daha da kritik bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Biyoteknoloji girişimlerinin hem yenilikçi teknolojiler geliştirmesi hem de risk sermayedarlarının ilgisini çekebilmek için cazip ve ikna edici gelecek vizyonları tasarlaması gerekmektedir. Ancak, hangi vizyonların çekici bulunduğu bağlama göre değişiklik göstermektedir. Hayvancılığa yönelik eleştirilerde üretim süreçlerinin şeffaflaştırılması vurgulandığından, hücresel tarım alanındaki araştırmacıların mevcut yaklaşımlardan farklı bir perspektif sunmaları zorunlu görünmektedir (Jönsson, 2020). Mevcut çalışmalar, mikrobiyal protein üretiminin biyoteknolojik bir araç olarak kullanılması sayesinde ilerleyen yıllarda besleyici protein kaynaklarının güvence altına alınmasına katkı sağlayacağını göstermektedir (Matassa vd., 2016). Ancak, bu teknolojilerin olumlu ve olumsuz yönleri, kontrol edilebilir faktörlerden bağımsız olarak yüksek düzeyde belirsizlik ve risk taşımaktadır. Bu nedenle, bilim insanları, bu yeni biyoteknolojinin vaatlerini somutlaştırmak veya çürütmek için karşı karşıya oldukları çok boyutlu ve belirgin engelleri dikkatle gözlemlemek zorundadırlar (Fernandes vd., 2022b).

HÜCRESEL TARIMDA KULLANILAN BİYOREAKTÖR SİSTEMLERİ VE BİYOPROSES YÖNTEMLERİ

Kültürlenmiş et üretiminde uygulanan biyoproses, belirli hedeflere sahip iki ana fazdan oluşur: İlk faz olan 'çoğalma aşamasında', başlangıçtaki hücre grubundan mümkün olan en yüksek sayıda hücre elde edilmesi amaçlanır. İkinci faz ise 'farklılaşma ve olgunlaşma aşamasıdır'; bu aşamada hücreler biyoyumlu iskele yapılarına eklenir, iskelet kası hücrelerine dönüşmeleri sağlanır ve kas protein sentezinin artırılması hedeflenir (hipertrofi aşaması). Bu aşamaların her biri, ortam, iskele ve biyoreaktörler için kendi tasarım gereksinimlerini sunmaktadır (Djissalov vd., 2021). Kullanılan biyoreaktör veya biyoproses sisteminin türü hem biyoüretimin ölçeği hem de maliyeti açısından önemli bir belirleyicidir ve bu nedenle bir üretim paradigmasının geliştirilmesi için önemli bir husustur (Allan vd., 2019).

Büyük ölçekli hücre kitle üretimini gerçekleştirebilmek için, yüzlerce litreden yedi bin litreye kadar işlem kapasitesine sahip özel biyoreaktör sistemlerine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu kapsamda, karıştırmalı tank biyoreaktörleri genellikle süspansiyon kültürlerinde hücre büyümesi için tercih edilirken; sabit yataklı veya içi boş fiber biyoreaktörler, daha nadir olmakla birlikte, yapışık hücre proliferasyonu için kullanılmaktadır. Süspansiyon biyoreaktörlerinde hücreler, tekil hücreler ya da küçük hücre kümeleri hâlinde çoğaltılabilmektedir. Ayrıca, hücrelerin yüzeylerine tutunabildiği küçük boncuklar olan mikrot taşıyıcıların kullanımı da giderek yaygınlaşmaktadır. Günümüzde mikrot taşıyıcılar yenilebilir malzemelerden üretilmekte ve bu sayede, kültivasyon sürecinden sonra hücrelerle birlikte doğrudan işlenmelerine olanak tanımaktadır (Albrecht vd., 2024). İçi boş elyaf biyoreaktörler, silindirik bir kartuş içerisinde yer alan gözenekli kılcal liflerin paralel diziliminde hücre kültürü gerçekleştirmek amacıyla kullanılmaktadır. Sabit yataklı ve içi boş elyaf biyoreaktör sistemleri, oksijen transferini tehlikeye atmadan yüksek hücre yoğunluklarına ulaşmayı mümkün kılan düşük kayma gerilimi ortamları sağlayarak, ölçeklenebilir üretim açısından önemli potansiyel sunmaktadır. Özellikle içi boş elyaf sistemleri, biyolojik ürünlerin üretiminde memeli hücrelerinin verimli ve büyük ölçekli kültivasyonu için uygulanabilir bir yöntem olarak öne çıkmaktadır. Nitekim, içi boş lifli biyoreaktörlerin, yağ dokusundan türetilen kök hücrelerin

çoğalmasını ve bu hücrelerin olgun yağ hücrelerine farklılaşarak üç boyutlu yağ dokusu oluşturmasını desteklediği gösterilmiştir (Fish vd., 2020).

Hücre biyoreaktörlerinde yaygın olarak kullanılan karıştırılmış tank reaktörleri, hücreleri süspansiyon halinde tutar ve ölçeklenebilirlik avantajı sunar. Ancak, karıştırma işlemi hücrelerde yüksek kayma gerilmelerine neden olabilir. Alternatif olarak, içi boş fiber reaktörler, hücrelerin mikro fiberler üzerinde büyümesine veya lifler arasında asılı kalmasına olanak tanıyarak kayma gerilimini azaltır ve besinlerin lif lümeninden hücrelere yayılmasını sağlar (Ge vd., 2023).

Kültürlenmiş et üretim sistemlerinin çevresel performansını iyileştirmek amacıyla, araştırma ve geliştirme çalışmalarının belirli alanlara odaklanması gerektiği önerilmektedir. Bu kapsamda, hücre hatlarının geliştirilmesi yoluyla kültür ortamı kullanım verimliliğinin ve protein üretiminin artırılması, daha etkili kültür ortamı formülasyonlarının oluşturulması, biyoproseslerde yenilenebilir enerji kaynaklarının ve sürdürülebilir kültür ortamı bileşenlerinin kullanılması, enerji tüketimini azaltmaya yönelik biyoreaktör tasarımlarının yapılması ve süreç sırasında oluşan yan ürünlerin değerlendirilmesini sağlayacak verimli bir akış aşağı proses geliştirilmesi gibi konular öncelikli araştırma alanları olarak öne çıkmaktadır (Tuomisto vd., 2022).

SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK BAĞLAMINDA HÜCRESEL TARIM

Hücresel tarım ve mikrobiyal protein üretimi, büyüyen dünya nüfusuna gıda güvenliği sağlamak için geliştirilmiştir. Geleneksel tarımın hücresel tarıma dönüştürülmesinin sürdürülebilirliğini sağlamak için yeşil enerji teknolojilerinin kullanılması önerilir (El Wali vd., 2024). Kontrollü çevre tarımının uygulanabilirliğinin orta vadede en yüksek seviyeye ulaşacağı öngörülmektedir. Hücresel tarım ise hızla ticarileşmeye yaklaşmakla birlikte, geleneksel hayvancılık sistemleriyle rekabet edebilir ve sürdürülebilir bir alternatif haline gelmesi için önemli teknik ve altyapısal engellerin aşılması gerekmektedir. Bu bağlamda, 2050 yılına kadar hücresel tarımın ekolojik etkilerini en aza indirmek amacıyla, düşük karbonlu enerji kaynaklarının kullanımı ve üretim süreçlerinin döngüsel kaynak kullanım sistemlerine entegrasyonu gibi alanlarda kapsamlı araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır (Glaros vd., 2022). Artan bir nüfusun diyet gereksinimlerini karşılamak için yeterli miktarda uygun fiyatlı, erişilebilir, besin açısından dengeli ve sürdürülebilir kaynaklı protein sağlamanın birleşik zorluklarının üstesinden gelmek, çözülmesi gereken önemli bir sorundur (Behm vd., 2022; Safdar vd., 2023; Wu vd., 2014).

Tüketiciler ayrıca hayvanların etiği ve refahı konusundaki endişeleri yüzünden hayvansal gıda tüketimini azaltmakta ve hayvansal besinleri bitki bazlı muadil ürünlerle değiştirerek karbon ayak izlerini azaltmaya çalışmaktadır (Bryant, 2022; Vallone ve Lambin, 2023; Verkuijl vd., 2024). Mikoprotein kullanımının faydaları ve sınırlamalarının araştırıldığı bir çalışmaya göre, hücresel tarım ile tüketilen proteinler daha düşük karbon ayak izine sahiptir ve daha az sera gazı emisyonu üretmektedir (Maseko vd., 2025).

Mevcut rejim, tüketicinin teknolojiye olan güvenini artıran açık ve şeffaf iletişim yoluyla kültürlü et gibi ürünlerin gelişimini ilerletebilir. Kamu sübvansiyonları, gelişmelerle ilgili şeffaf iletişim ve açık sektörler arası iş birliği, geleneksel hayvancılık üretiminin statüsünü sarsacak ve gıda sistemlerinin sürdürülebilirliğini ilerletecek somut çözümlerdir. Bilimsel, teknik ve ölçeklenebilirlikle ilgili zorluklar, gıda sistemlerinin sürdürülebilirlik geçişinde kültürlü etin potansiyelini gerçekleştirmek için önceliklerdir (Moritz vd., 2023). Bugüne kadar, kültürlü et üretimi hararetle tartışılan bir konudur, uygulanabilirliği ve sürdürülebilirliği konusunda çelişkili görüşler vardır. Kimya ve biyomedikal endüstrisindeki ürünler ve işlemler, özellikle maliyet ve sürdürülebilirlik açısından, büyük ölçekli hücre ve doku kültürleri için gereklilikleri karşılamamaktadır (Lanzoni vd., 2022).

HÜCRESEL TARIM VE SÜT ÜRÜNLERİ

Avrupa'da 2021 yılında çiftliklerde 160 milyon tondan fazla süt üretilmiş olup, süt ve süt ürünleri büyük bir pazar oluşturmaktadır. Buna karşın, bitkisel proteinler ve hücrel tarım yoluyla elde edilen süt ikameleri önemli bir gelişim potansiyeli taşımaktadır. Ancak, Avrupa Birliği'nde hücrel tarım kaynaklı süt proteinlerinin gıda ürünlerinde kullanımına henüz izin verilmemiştir. Buna rağmen, hücre bazlı süt analogları geliştiren girişimlerin sayısı artmakta olup, mevcut araştırmalar verimli ve sürdürülebilir protein üretim yöntemlerinin geliştirilmesine odaklanmaktadır (Fytsilis vd., 2024). Süt sektöründe hücrel tarım, fermantasyona dayalı ve hayvan hücresi kültürü tabanlı yaklaşımlar olarak ikiye ayrılmaktadır. Çoğu girişim fermantasyonla süt bileşenleri üretmeye odaklanmakta olup, bu yöntem 'Genetiği Değiştirilmiş Organizma' kaynaklı endişelerle sınırlanmaktadır. Diğer yandan, bazı şirketler hayvan hücrelerinden elde edilen epitel hücrelerini kullanarak süt üretimini hedeflemektedir. Hücre kültürüyle üretilen sütün ekonomik sürdürülebilirliği açısından, maliyetlerin geleneksel sütle rekabet edebilecek düzeye indirilmesi ve tüketici erişiminin sağlanması kritik önemdedir (Kwon vd., 2024).

Yapılan bir çalışma, süt proteininin karbon ayak izinin ve hücrel olarak üretilen süt proteininin karbon ayak izinin benzer olmasının mikrobiyal üretim sürecinde kullanılan ham maddelere ve enerji profiline dikkat edildiği sürece mümkün olduğunu göstermektedir (Behm vd., 2022). Hücrel tarım teknolojisiyle birlikte yeni ve öngörülemeyen riskler de ortaya çıkabilir. Örneğin, substratların veya kültür ortamının kirlenme olasılığı görülmektedir, bu da teknolojinin kendisinden çok üretim standartlarıyla ilgili olabilir. Bu sorunu aşmak için, hücrel tarım ürünlerinin üretimi, gıda güvenliğini sağlamak için sıkı düzenleme ve denetim gerektirecektir (Mendly-Zambo vd., 2021).

HÜCRESEL TARIM VE DENİZ ÜRÜNLERİ

Geleneksel deniz ürünleri avcılığı ve yetiştiriciliğiyle ilişkili birçok zorluk göz önüne alındığında, hücre kültürüne dayalı deniz ürünleri, geleneksel üretim yöntemlerinin üzerindeki baskıyı azaltabilecek potansiyel olarak sürdürülebilir bir alternatif kaynak sunmaktadır (Chan vd., 2024). Hücre bazlı balık ürünleri ile geleneksel balık ürünleri arasındaki gıda güvenliği planlarındaki en temel fark, üretim sürecinin başlangıç noktasında ortaya çıkmaktadır. Geleneksel deniz ürünleri endüstrisinde başlıca tehlikeler genellikle hasat sonrası işleme aşamalarında ortaya çıkarken, hücre bazlı ürünlerde üretimin temel aşaması hücrelerin biyoreaktör veya fermentörlerde çoğaltılması ve farklılaştırılmasıdır. Hücre bazlı deniz ürünlerinin son ürün hâline gelmesinden sonra, etiketleme gereklilikleri ambalajlama şekline ve olası alerjen bileşenlerin açık bir şekilde belirtilmesine bağlıdır (Ovissipour vd., 2024).

Nüfusun hücrel tarım yolu ile üretilmiş deniz ürünlerine karşı olan tutumlarının araştırıldığı bir makalede belirli tüketici segmentleri arasında hücre bazlı deniz ürünlerine güçlü bir ilgi olduğunu göstermiştir. Yeni deneyimlere daha açık olan, yaşı daha genç olan tüketiciler ve deniz ürünleri üretimi hakkında çevreye duyarlı düşünce gösteren tüketiciler, hücre bazlı deniz ürünlerini denemeye daha fazla eğilim göstermiştir. Ek olarak, deniz ürünleri yiyen ve satın alan tüketicilerin hücre bazlı deniz ürünleri satın alma olasılığının daha yüksek olduğu raporlanmıştır (Chuah vd., 2025). Genel olarak, şu anki haliyle, hücre bazlı deniz ürünlerinin anlamlı balıkçılık iyileşmesine ve yan okyanus koruma faydalarına yol açma şansı düşüktür. Ancak bundan bağımsız olarak hücre bazlı deniz ürünlerinin başka önemli çevresel veya sosyal faydalar sağlayabileceğini göz önüne almak gereklidir. Örneğin, deniz ürünleri tüketiminin, ilişkili risklerden daha ağır basan hem kısa hem de uzun vadeli sağlık faydaları sağladığı gösterilmiştir. Hücre bazlı teknolojinin benimsenmesi, birçok insan için ek besleyici gıda alternatifleri sağlama ve deniz ürünleri tüketimindeki açığı kapatmaya ve insan sağlığını iyileştirmeye yardımcı olma potansiyeline sahiptir (Halpern vd., 2021).

Deniz ürünleri hücre kültürlerinin, doğal balık kas dokusunun benzersiz özelliklerine dayanarak, memeli hücre kültürlerine kıyasla sıcaklık, pH ve oksijen gereksinimleri açısından daha hoşgörülü olabileceği düşünülmektedir. Bu fark, enerji kullanımı ve dolayısıyla hücre bazlı deniz ürünlerinin seri üretimi için maliyet hususları açısından önemli etkilere sahiptir. Bu farklar ayrıca hücre tarım ve genel olarak büyük ölçekli doku mühendisliği için yeni bir araştırma fırsatları kümesi sunmaktadır. Doku mühendisliğinin çoğu, genellikle organlardan daha büyük olmayan daha küçük ölçekli dokular üretmeye odaklanmaktadır (Rubio vd., 2019).

HÜCRESEL TARIM ÜRÜNLERİNE KARŞI TÜKETİCİ YAKLAŞIMLARI

Modern bitki bazlı etler, et yiyenler için önemli olan tat ve doku gibi ürün özelliklerini daha doğru bir şekilde taklit etmek için bitkisel bileşenleri yenilikçi yollarla işler. Tüketicilerin hücresel proteine olan tutumlarının incelenmesi amacıyla Belçika'da yapılan bir araştırmanın sonucuna göre, tüketiciler, hücresel protein kaynaklarını sağlıklı besin tüketim kaygısından çok, hayvanlara verilen zarar ve sürdürülebilirlik açısından tercih etmektedir (Bryant ve Sanctorem, 2021). Yine tüketicilerin yaklaşımlarının ölçülmesi üzerine Çin'de yapılan bir çalışmada, katılımcılar en çok bitki bazlı et alternatiflerini tüketmeye istekli olduğu, ardından kültürlü et, sonra da böcek bazlı ürünler için ılımlı yaklaşımlarını raporlanmıştır. Doğal olmama algısı, tüketim niyetine yönelik en güçlü engel olarak ortaya çıkmıştır. Ancak, et ve et ürünlerindeki ilaç kalıntıları konusunda endişeleri olan katılımcıların, protein alternatiflerini satın almak için daha yüksek bir fiyat ödemeye dahi istekli oldukları görülmüştür (Chia vd., 2024).

Yapılan bir başka araştırma, Güney Afrika'da kültürlenmiş ete yönelik tüketici tutumlarının genel olarak olumlu olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bulgular, çevresel ve hayvan refahına ilişkin sağlanan bilgilerin, geleneksel et tüketimini azaltmaktan ziyade, bitki bazlı ve laboratuvar da kültürlenmiş et alternatiflerine olan ilgiyi artırabileceğini göstermektedir (Tsvakirai vd., 2023). Öte yandan, Hwang vd. (2020) tarafından yapılan bir çalışmaya göre, alternatif et ürünlerinin pazarlanmasında 'laboratuvar da üretildi' ya da 'biyoteknolojik olarak geliştirilmiştir' gibi ifadelerin kullanılması, tüketiciler üzerinde olumsuz bir algı oluşturabilmektedir. Bu durum, doğallık algısı ve biyoteknolojiye karşı güvensizlik gibi faktörlerin, satın alma niyeti üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı zamanda, bu bağlamda geleneksel etin 'doğallığı'nın da tüketici nezdinde bir avantaj olarak öne çıktığı vurgulanmalıdır.

GELECEK PERSPEKTİFLERİ

2040 yılına kadar kültür eti, mevcut değer zincirlerinde hayvansal ürünleri tamamlayabilecek bir seçenek olarak öngörülmektedir. Ancak bu konuda çalışan uzmanlar ikiye ayrılmaktadır: Bir kesim, kültür etinin et sektöründe dönüştürücü etkiler yaratacağını savunurken, diğerleri pazar ilgisinin sınırlı kalacağı ve tüketici kabulünün düşük olacağı görüşündedir. Tüketici kabulünden bağımsız olarak, kültür etinin yaygınlaşması önünde hâlâ önemli teknolojik, ekonomik ve düzenleyici engeller bulunmaktadır (Reis vd., 2025). Kültürlü etinin önceki yaşam döngüsü değerlendirmesi çalışmaları, kültür et üretimi için düşük arazi kullanımına rağmen nispeten yüksek enerji kullanımı olduğunu ortaya koymuştur. Buna bağlı olarak, kültür etinin çevresel etkisini azaltmak için kapsamlı olarak tasarlanmış biyoproses geliştirmeye yönelik inovasyon yakın gelecekte odak noktası olmalıdır (Jahir vd., 2023). Ayrıca Hollanda, Amerika Birleşik Devletleri ve Brezilya gibi ülkelerdeki gıda güvenliği otoriteleri/politika yapımcılar, yakın gelecekte kontrollü koşullar altında kültür etinin tadına bakılmasını mümkün kılmak için düzenlemeler üzerinde çalışmaktadır (Deliza vd., 2023). Ancak bununla birlikte ölçeklendirme ve ticarileştirmeye yönelik teknik ve bilimsel zorlukların yanı sıra, gelecekteki iyileştirmeler için dikkate alınması gereken çok önemli hususlar tüketici kabulü ve düzenleyici mevzuattır. Herhangi bir yeni gıda türünde olduğu gibi, düzenleyici

çerçeve ve kültürlü etin kamu tarafından kabulü yaygın kabulün de anahtarlarıdır (Knežić vd., 2022).

ZORLUK VE SINIRLAMALAR

Kültürlü et ürünlerinin üretimini sürdürülebilir bir şekilde ölçeklendirmek, bunları et alternatifleri olarak satışa sunmanın kritik aşamalarından biri olarak bildirilmiştir. Kültürlü etin büyük ölçekli üretiminde karşılaşılan temel zorluklardan biri, önemli miktarda hücre elde etmek için hücre üretiminin etkili bir şekilde nasıl genişletileceğidir (Zheng vd., 2024). Kültürlü et üretimi hararetle tartışılan bir konudur, uygulanabilirliği ve sürdürülebilirliği konusunda çelişkili görüşler bulunmaktadır. Bu konuda karşılaşılan zorluklar teknik ve biyoteknolojik olarak gruplandırılmakta olup biyoteknolojik zorlukların arasında; hücre hasadı için hayvan ve toplama yerinin seçimi, hücre hasadı yöntemleri, etik zorluklar, yüksek hücre çoğalması ve genetik dengesizlik, kültürlenmiş etin besinsel ve işlevsel özellikleri, kültürlenmiş et için gıda kontrol sistemi gibi sınırlar yer almaktadır (Lanzoni vd., 2022). Bitki bazlı ürünlere olan ilgi ve tüketim son zamanlarda belirgin bir şekilde artmıştır. Bu sebeple bitki bazlı şirketlere yapılan yatırımlar kültürlü et şirketlerine yapılan yatırımlardan çok daha önemlidir. Çevresel bir bakış açısından, bitki bazlı gıda seçenekleri sistematik olarak geleneksel ete ve kültürlü et alternatiflerine hâkim görünmektedir. Ancak, temel zorluk etin tadını yalnızca bitkilerle yeniden üretmektir (Treich, 2021). Sentetik biyolojinin gıda güvenliğiyle ilgili düzenleyici yönleri, sosyopolitik zorluklar ve ürün düzenlemesi için yasal unsurlarla birlikte tartışılmalıdır. Ayrıca, kırsal geçim kaynaklarında sentetik et üretiminin sosyal etkilerinin analizinin ve et üretiminin yan ürünlerine ilişkin ek düşüncelerin önemli olduğu vurgulanmaktadır (Fernandes vd., 2020).

SONUÇ

Güncel literatürün incelenmesi, özellikle hücresel tarım, bitki bazlı ürünler ve yeni nesil deniz ürünleri teknolojileri alanlarında alternatif protein kaynaklarının geliştirilmesi ve ticarileştirilmesi konusunda önemli bir popülerlik kazanıldığını göstermektedir. Kök hücre yetiştiriciliği ve fermantasyon teknolojilerindeki ilerlemeler sayesinde geliştirilen kültürlü et ve süt ürünleri, artık sadece laboratuvar düzeyinde kalmayıp ticari anlamda üretilebilir hale gelmeye başlamıştır. Bu ürünler, geleneksel hayvancılığa kıyasla özellikle sera gazı salımı, arazi kullanımı ve tatlı su tüketimi gibi çevresel etkileri azaltma potansiyeli taşıdığı için dikkat çekmektedir. Benzer şekilde, bitki bazlı protein ürünleri de gıda işleme teknolojilerindeki gelişmeler ve baklagiller, algler ve mantarlar gibi yeni bileşenlerin kullanımı sayesinde tat, doku ve besin değeri açısından büyük ilerleme kaydetmiştir. Ayrıca, vejetaryen beslenme tarzlarına yönelik artan ilgi ve çevresel duyarlılıkla birlikte bu ürünler özellikle Batı ülkelerinde geniş bir kullanıcı kitlesine ulaşmıştır. Aynı zamanda, laboratuvar ortamında üretilen deniz ürünleri de okyanusların aşırı avlanma, kirlilik ve biyolojik çeşitlilik kaybı gibi sorunlarına çözüm getirebilecek önemli bir yenilik olarak öne çıkmaktadır. Et, süt ve yumurta gibi geleneksel hayvansal ürünleri taklit eden alternatifler hem tat hem de besin içeriği bakımından giderek orijinalleriyle benzer hale gelmektedir. Ölçek büyütme, üretim maliyetlerinin düşürülmesi, tüketici tarafından kabul görme ve yasal düzenlemeler gibi bazı zorluklar sürse de bu teknolojiler ortak bir amaç doğrultusunda ilerlemektedir: geleneksel hayvansal ürünlere etik, çevre dostu ve sağlıklı alternatifler sunmak. Biyoteknoloji, gıda bilimi ve sürdürülebilirlik alanlarındaki çalışmaların bir araya gelmesi, gelecekteki küresel gıda sistemlerinin nasıl şekilleneceğine dair önemli ipuçları vermektedir. Ancak bu teknolojilerin potansiyelini tam olarak gerçekleştirebilmesi için, bilimsel araştırmalar, özel sektör yatırımları, kamu politikaları ve tüketici farkındalığını kapsayan çok paydaşlı bir iş birliği gereklidir. Genel olarak, yenilik, sürdürülebilirlik ve etik değerlerin bulunduğu bu alanlar, gıda sektörünü daha sorumlu ve dayanıklı bir geleceğe taşımaktadır.

Araştırmacıların katkı oranı beyanı:

S.R.E : Literatür taraması, ilk taslağın yazımı, içerik düzenlemeleri.

M.D : Çalışma konusu ve kapsamının belirlenmesi, içerik düzenlemeleri, sonuçların değerlendirilmesi ve son okuma.

Her iki yazar da çalışmanın son metni onaylamıştır.

Etik Kurul Kararı: İhtiyaç yoktur.

Çatışma beyanı: Çalışmada herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKLAR

- Albrecht, F. B., Ahlfeld, T., Klatt, A., Heine, S., Gelinsky, M., Kluger, P. J. (2024). Biofabrication's contribution to the evolution of cultured meat. *Advanced Healthcare Materials*, 13(13), 2304058.
- Allan, S. J., De Bank, P. A., Ellis, M. J. (2019). Bioprocess design considerations for cultured meat production with a focus on the expansion bioreactor. *Frontiers In Sustainable Food Systems*, 3(44).
- Aschemann-Witzel, J., Gantriis, R. F., Fraga, P., Perez-Cueto, F. J. A. (2020). Plant-based food and protein trend from a business perspective: markets, consumers, and the challenges and opportunities in the future. *Critical Reviews In Food Science and Nutrition*, 61(18), 3119-3128.
- Behm, K., Nappa, M., Aro, N., Welman, A., Ledgard, S., Suomalainen, M., Hill, J. (2022). Comparison of carbon footprint and water scarcity footprint of milk protein produced by cellular agriculture and the dairy industry. *International Journal of Life Cycle Assessment*, 27(8), 1017-1034.
- Bharatgiri Goswami, A., Charlesworth, J., Biazik, J. M., Rybchyn, M. S., Le Coutre, J. (2023). Cultured meat technology: an overview. *Burleigh Dodds Series In Agricultural Science*, (3-26).
- Bryant, C. J. (2022). Plant-based animal product alternatives are healthier and more environmentally sustainable than animal products. *Future Foods*, 6, 100174.
- Bryant, C., ve Sanctorem, H. (2021). Alternative proteins, evolving attitudes: comparing consumer attitudes to plant-based and cultured meat in Belgium in two consecutive years. *Appetite*, 161, 105161.
- Carneiro, R., James, C., Aung, T., O'Keefe, S. (2022). Challenges for flavoring fish products from cellular agriculture. *Current Opinion In Food Science*, 47, 100902.
- Chan, D. L. K., Lim, P. Y., Sanny, A., Georgiadou, D., Lee, A. P., Tan, A. H. M. (2024). Technical, commercial, and regulatory challenges of cellular agriculture for seafood production. *Trends in Food Science and Technology*, 144, 104341.
- Chandrababu, A., ve Puthumana, J. (2024). CRISPR-edited, cell-based future-proof meat and seafood to enhance global food security and nutrition. *Cytotechnology*, 76, 619–652.
- Charlesworth, J. C., Jenner, A., le Coutre, J. (2024). Plant-based hydrolysates as building blocks for cellular agriculture. *Food Chemistry*, 460, 140621.
- Chia, A., Shou, Y., Wong, N. M. Y., Cameron-Smith, D., Sim, X., Van Dam, R. M., Chong, M. F. F. (2024). Complexity of consumer acceptance to alternative protein foods in a

- multiethnic Asian population: a comparison of plant-based meat alternatives, cultured meat, and insect-based products. *Food Quality and Preference*, 114, 105102.
- Chuah, S. X. Y., Gao, Z., Arnold, N. L., Farzad, R. (2025). United States consumers' attitudes towards cell-based seafood: effective marketing strategies and policy recommendations. *Marine Policy*, 173, 106554.
- Cosenza, Z., Astudillo, R., Frazier, P. I., Baar, K., Block, D. E. (2022). Multi-information source Bayesian optimization of culture media for cellular agriculture. *Biotechnology and Bioengineering*, 119(9), 2447-2458.
- Deliza, R., Rodríguez, B., Reinoso-Carvalho, F., Lucchese-Cheung, T. (2023). Cultured meat: a review on accepting challenges and upcoming possibilities. *Current Opinion in Food Science*, 52, 101050.
- Devi, R. S., Dhal, P. B., & Tripathi, S. (2024). Managing browning in plant tissue culture: strategies and control measures for successful in-vitro propagation and secondary metabolite production. *The Journal of Plant Science Research*, 40(2), 346-356.
- Djisašlov, M., Knežić, T., Podunavac, I., Živojević, K., Radonic, V., Knežević, N., Bobrinetskiy, I., Gadjanski, I. (2021). Cultivating multidisciplinary: manufacturing and sensing challenges in cultured meat production. *Biology*, 10(3), 204.
- Dogan, M. (2017). Multiple shoot regeneration from shoot tip and nodal explants of *Rotala rotundifolia* (Buch-Ham. ex Roxb) Koehne. *Anatolian Journal of Botany*, 1(1), 4-8.
- Doğan, M. (2018). *In vitro* shoot regeneration of *Limnophila aromatica* (Lamk.) Merr. from nodal and internodal explants. *Iğdır Univ. J. Inst. Sci. & Tech.* 8(3): 77-84, 2018
- Doğan, M. (2019). *In vitro* rapid propagation of an aquatic plant *Pogostemon erectus* (Dalzell) Kuntze. *Anatolian Journal of Botany*, 3(1), 1-6.
- Dupuis, J. H., Cheung, L. K. Y., Newman, L., Dee, D. R., Yada, R. Y. (2023). Precision cellular agriculture: the future role of recombinantly expressed protein as food. *Comprehensive Reviews in Food Science and Food Safety*, 22 (2), 882-912.
- Eibl, R., Senn, Y., Gubser, G., Jossen, V., Van Den Bos, C., Eibl, D. (2025). Cellular agriculture: opportunities and challenges. *Annual Review of Food Science and Technology*, 12, 51-73.
- El Wali, M., Rahimpour Golroudbary, S., Kraslawski, A., Tuomisto, H. L. (2024). Transition to cellular agriculture reduces agriculture land use and greenhouse gas emissions but increases demand for critical materials. *Communications Earth and Environment*, 5(1), 61.
- Fernandes, A. M., de Souza Teixeira, O., Palma Revillion, J. P., de Souza, Â. R. L. (2020). Conceptual evolution and scientific approaches about synthetic meat. *Journal of Food Science and Technology*, 57(6), 1991-1999.
- Fernandes, A. M., Teixeira, O. de S., Fantinel, A. L., Revillion, J. P. P., Souza, Â. R. L. de. (2022a). Technological prospecting: the case of cultured meat. *Future Foods*, 6, 100156.
- Fernandes, A. M., Teixeira, O. de S., Revillion, J. P., Souza, Â. R. L. de. (2022b). Panorama and ambiguities of cultured meat: an integrative approach. *Critical Reviews in Food Science and Nutrition*, 62 (209) 5413-5423.
- Fish, K. D., Rubio, N. R., Stout, A. J., Yuen, J. S. K., Kaplan, D. L. (2020). Prospects and challenges for cell-cultured fat as a novel food ingredient. *Trends in Food Science and Technology*, 98, 53-67.

- Fytsilis, V. D., Urlings, M. J. E., van Schooten, F. J., de Boer, A., Vrolijk, M. F. (2024). Toxicological risks of dairy proteins produced through cellular agriculture: current state of knowledge, challenges and future perspectives. *Future Foods*, 10, 100412.
- Ge, C., Selvaganapathy, P. R., Geng, F. (2023). Advancing our understanding of bioreactors for industrial-sized cell culture: health care and cellular agriculture implications. *American Journal of Physiology - Cell Physiology*, 325(3), 580-591.
- Glaros, A., Marquis, S., Major, C., Quarshie, P., Ashton, L., Green, A. G., Kc, K. B., Newman, L., Newell, R., Yada, R. Y., Fraser, E. D. G. (2022). Horizon scanning and review of the impact of five food and food production models for the global food system in 2050. *Trends in Food Science and Technology*, 119, 550-564.
- Goswami, A. B., Rybchyn, M. S., Walsh, W. R., le Coutre, J. (2024). Obtaining source material for cellular agriculture. *Heliyon*, 10(18).
- Halpern, B. S., Maier, J., Lahr, H. J., Blasco, G., Costello, C., Cottrell, R. S., Deschenes, O., Ferraro, D. M., Froehlich, H. E., McDonald, G. G., Millage, K. D., Weir, M. J. (2021). The long and narrow path for novel cell-based seafood to reduce fishing pressure for marine ecosystem recovery. *Fish and Fisheries*, 22(3), 652-664.
- Helliwell, R., ve Burton, R. J. F. (2021). The promised land? exploring the future visions and narrative silences of cellular agriculture in news and industry media. *Journal of Rural Studies*, 84, 180-191.
- Henle, T. (2024). *Precision fermentation in the food system: is applied precision cellular agriculture in the food industry a potential disruptive innovation for the food system?* (Yüksek Lisans tezi), Comillas Pontifical University/ Madrid.
- Hussain, A., Qarshi, I. A., Nazir, H., & Ullah, I. (2012). Plant tissue culture: current status and opportunities. In *Recent advances in plant in vitro culture*. IntechOpen.
- Hwang, J., You, J., Moon, J., Jeong, J. (2020). Factors affecting consumers' alternative meats buying intentions: plant-based meat alternative and cultured meat. *Sustainability (Switzerland)*, 12(14), 5662.
- Jadid, N., Anggraeni, S., Ramadani, M. R. N., Arieny, M., & Mas' ud, F. (2024). In vitro propagation of Indonesian stevia (*Stevia rebaudiana*) genotype using axenic nodal segments. *BMC Research Notes*, 17(1), 45.
- Jahir, N. R., Ramakrishna, S., Abdullah, A. A. A., Vigneswari, S. (2023). Cultured meat in cellular agriculture: advantages, applications and challenges. *Food Bioscience*, 53, 102614.
- Jönsson, E. (2020). On breweries and bioreactors: probing the “present futures” of cellular agriculture. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 45(4), 921-936.
- Kim, W. J., Kim, Y., Ovissipour, R., Nitin, N. (2024). Plant-based biomaterials as scaffolds for cellular agriculture. *Future Foods*, 10, 100468.
- Knežić, T., Janjušević, L., Djisalov, M., Yodmuang, S., Gadjanski, I. (2022). Using vertebrate stem and progenitor cells for cellular cgriculture-state-of-the-art, challenges, and future perspectives. *Biomolecules*, 12(5), 699.
- Kwon, H. C., Jung, H. S., Kothuri, V., Han, S. G. (2024). Current status and challenges for cell-cultured milk technology: a systematic review. *Journal of Animal Science and Biotechnology*, 15(1), 81.

- Lanzoni, D., Bracco, F., Cheli, F., Colosimo, B. M., Moscatelli, D., Baldi, A., Rebutti, R., Giromini, C. (2022). Biotechnological and technical challenges related to cultured meat production. *Applied Sciences (Switzerland)*, 12(13), 6771.
- Lewis, L., ve Riefler, P. (2023). Cultured meat acceptance for global food security: a systematic literature review and future research directions. *Agricultural and Food Economics*, 11(1), 48.
- Lu, H., Ying, K., Shi, Y., Liu, D., Chen, Q. (2022). Citation: bioprocessing by decellularized scaffold biomaterials in cultured meat: a review. *Bioengineering*, 9(12), 787.
- Maseko, K. H., Regnier, T., Bartels, P., Meiring, B. (2025). Mushroom mycelia as sustainable alternative proteins for the production of hybrid cell-cultured meat: a review. *Journal of Food Science*, 90 (2), e70060.
- Matassa, S., Boon, N., Pikaar, I., Verstraete, W. (2016). Microbial protein: future sustainable food supply route with low environmental footprint. *Microbial Biotechnology*, 9(5), 568-575.
- Mathon, N. F., Lloyd, A. C. (2001). Cell senescence and cancer. *Nature reviews cancer*, 1(3), 203-213.
- Mattick, C. S. (2018). Cellular agriculture: the coming revolution in food production. *Bulletin of the Atomic Scientists*, 74(1), 32-35.
- Mendly-Zambo, Z., Powell, L. J., Newman, L. L. (2021). Dairy 3.0: cellular agriculture and the future of milk. *Food, Culture and Society*, 24(5), 675-693.
- Merkle, F. T., Ghosh, S., Kamitaki, N., Mitchell, J., Avior, Y., Mello, C., Kashin, S., Mekhoubad, S., Ilic, D., Charlton, M., Saphier, G., Handsaker, R. E., Genovese, G., Bar, S., Benvenisty, N., McCarroll, S. A., Eggan, K. (2017). Human pluripotent stem cells recurrently acquire and expand dominant negative P53 mutations. *Nature*, 545(7653), 229-233.
- Moritz, J., McPartlin, M., Tuomisto, H. L., Ryyänen, T. (2023). A multi-level perspective of potential transition pathways towards cultured meat: Finnish and German political stakeholder perceptions. *Research Policy*, 52(9), 104866.
- Munteanu, C., Mireșan, V., Răducu, C., Ihuț, A., Uiuu, P., Pop, D., Neacșu, A., Cenariu, M., Groza, I. (2021). Can cultured meat be an alternative to farm animal production for a sustainable and healthier lifestyle? *Frontiers in Nutrition*, 8, 749298.
- Nyyssölä, A., Suhonen, A., Ritala, A., Oksman-Caldentey, K. M. (2022). The role of single cell protein in cellular agriculture. *Current Opinion in Biotechnology*, 75, 102686.
- Ovissipour, R., Yang, X., Saldana, Y. T., Kaplan, D. L., Nitin, N., Shirazi, A., Chiridon, B., White, W., Rasco, B. (2024). Cell-based fish production case study for developing a food safety plan. *Heliyon*, 10 (13).
- Poirier, N. (2022). On the intertwining of cellular agriculture and animal agriculture: history, materiality, ideology, and collaboration. *Frontiers in Sustainable Food Systems*, 6, 907621.
- Rao, M., Afshin, A., Singh, G., Mozaffarian, D. (2013). Do healthier foods and diet patterns cost more than less healthy options? A systematic review and meta-analysis. *BMJ Open*, 3(12), e004277.

- Reis, G. G., Martins da Silva, B. de F., Hartmann, A. L., Venus, T. E. (2025). Promises and uncertainties in the cultivated proteins market: Perspectives from Germany and Brazil. *Food Policy*, 131, 102820.
- Rischer, H., Szilvay, G. R., Oksman-Caldentey, K. M. (2020). Cellular agriculture - industrial biotechnology for food and materials. *Current Opinion in Biotechnology*, 61, 128-134.
- Roy, B., Hagappa, A., Ramalingam, Y. D., Mahalingam, N., Banu, A., Alaudeen, S. (2021). A review on lab-grown meat: Advantages and disadvantages. *Quest International Journal of Medical and Health Sciences*, 4(1), 19-24.
- Rubio, N., Datar, I., Stachura, D., Kaplan, D., Krueger, K. (2019). Cell-based fish: A novel approach to seafood production and an opportunity for cellular agriculture. *Frontiers in Sustainable Food Systems*, 3, 435832.
- Safdar, L. B., Foulkes, M. J., Kleiner, F. H., Searle, I. R., Bhosale, R. A., Fisk, I. D., Boden, S. A. (2023). Challenges facing sustainable protein production: Opportunities for cereals. *Plant Communications*, 4 (6).
- Siddiqui, S. A., Khan, S., Ullah Farooqi, M. Q., Singh, P., Fernando, I., ve Nagdalian, A. (2022). Consumer behavior towards cultured meat: A review since 2014. *Appetite*, 179, 106314.
- Smith, D. J., Helmy, M., Lindley, N. D., Selvarajoo, K. (2022). The transformation of our food system using cellular agriculture: What lies ahead and who will lead it? *Trends in Food Science and Technology*, 127, 368-376.
- Soice, E., ve Johnston, J. (2021a). How Cellular Agriculture Systems Can Promote Food Security. *Frontiers in Sustainable Food Systems*, 5, 753996.
- Soice, E., ve Johnston, J. (2021b). Immortalizing cells for human consumption. *International Journal of Molecular Sciences*, 22(21), 11660.
- Specht, E. A., Welch, D. R., Rees Clayton, E. M., Lagally, C. D. (2018). Opportunities for applying biomedical production and manufacturing methods to the development of the clean meat industry. *Biochemical Engineering Journal*, 132, 161-168.
- Stephens, N., ve Ellis, M. (2020). Cellular agriculture in the UK: A review. *Wellcome Open Research*, 5 (12).
- Treich, N. (2021). Cultured meat: Promises and challenges. *Environmental and Resource Economics*, 79(1), 33-61.
- Tsvakirai, C., Nalley, L., Rider, S., Van Loo, E., ve Tshehla, M. (2023). The alternative livestock revolution: prospects for consumer acceptance of plant-based and cultured meat in south africa. *Journal of Agricultural and Applied Economics*, 55(4), 710-729.
- Tuomisto, H. L., Allan, S. J., Ellis, M. J. (2022). Prospective life cycle assessment of a bioprocess design for cultured meat production in hollow fiber bioreactors. *Science of the Total Environment*, 851, 158051.
- Vallone, S., ve Lambin, E. F. (2023). Public policies and vested interests preserve the animal farming status quo at the expense of animal product analogs. *One Earth*, 6(9), 1213-1226.
- Verkuijl, C., Smit, J., Green, J. M. H., Nordquist, R. E., Sebo, J., Hayek, M. N., Hötzel, M. J. (2024). Climate change, public health, and animal welfare: towards a One health approach to reducing animal agriculture's climate footprint. *Frontiers in Animal Science*, 5, 158051.

- Webb, L., Fleming, A., Ma, L., Lu, X. (2021). Uses of cellular agriculture in plant-based meat analogues for improved palatability. *ACS Food Science and Technology*, 1(10), 1740-1747.
- Wilson, S. A., & Roberts, S. C. (2012). Recent advances towards development and commercialization of plant cell culture processes for the synthesis of biomolecules. *Plant Biotechnology Journal*, 10(3), 249-268.
- Wu, G., Fanzo, J., Miller, D. D., Pingali, P., Post, M., Steiner, J. L., Thalacker-Mercer, A. E. (2014). Production and supply of high-quality food protein for human consumption: Sustainability, challenges, and innovations. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1321(1), 1-19.
- Zheng, Y. Y., Hu, Z. N., Zhou, G. H. (2024). A review: analysis of technical challenges in cultured meat production and its commercialization. *Critical Reviews in Food Science and Nutrition*, 65 (10), 1911–1928.

Türkiye’de Öğretmenlik Alanı ile İlgili Yapılan Lisansüstü Tezlerin İncelenmesi

A Review of Graduate Theses on the Field of Teaching in Turkey

**Önder KÖSE,
Mehmet UĞRAŞ**

KMÜ Sosyoloji
Anabilim Dalı
Doktora Öğrencisi,
Karaman/Türkiye

kose.onder@hotmail.com

ORCID: 0000-
0002-4117-9786

Dr., KMÜ
Sosyoloji
Anabilim dalı
Öğretim Üyesi,
Karaman/Türkiye

ugras_0@hotmail.com, ORCID:
0000-0002-6667-
189X

Sorumlu Yazar:
Dr. Öğretim Üyesi
Mehmet UĞRAŞ,
Karamanoğlu
Mehmetbey
Üniversitesi

**Makalenin
referans
gösterilmesi:**

Köse Ö., Uğraş M.
(2025). Türkiye’de
Öğretmenlik Alanı
ile İlgili Yapılan
Lisansüstü
Tezlerin
İncelenmesi,
SCAR, 4(2), 44-53.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18105706>

Makale geliş Tarihi:
25.10.2025

Makale Kabul Tarihi:
23.12.2025

Özet

Bu çalışma, öğretmenlik mesleğini Pierre Bourdieu’nun alan, habitus, sermaye ve strateji kavramlarıyla sosyolojik bir alan olarak analiz eden kuramsal bir derlemidir. Türkiye’deki güncel lisansüstü tezler temel alınarak, öğretmenliğin yalnızca pedagojik değil, güç ilişkileri ve kimlik müzakereleriyle örülü karmaşık bir sosyal alan olduğu vurgulanmaktadır. Bu çalışma, Türkiye’de öğretmenlik mesleğini ve kimliğini farklı bağlamlarda inceleyen güncel lisansüstü tezlerin amaçlı örnekleme yöntemiyle seçilerek, Pierre Bourdieu’nün alan, habitus, sermaye ve strateji kavramları temelinde kuramsal derleme modeliyle analiz edildiği nitel bir araştırmadır. Bulgular, meslekteki mücadelelerin kurumsal habitus farklılıkları ve hizmet içi sembolik şiddet deneyimlerinden kaynaklandığını göstermekte; kimliğin ve mesleki doyumun mekânsal faktörlere göre değiştiğine dikkat çekmektedir. Ayrıca, öğretmenlerin meslek imajına dair algılarının dış paydaşlardan daha düşük olduğu ve bu durumun iç gerçeklikle dış imaj arasında kopukluk yarattığı ifade edilmektedir. Son olarak, etkileşimsel dinamiklerin bütüncül analiz edilmemesi literatürde temel bir eksiklik olarak belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Öğretmenlik Alanı, Sosyolojik Alan, Habitus, Sembolik Sermaye,

Abstract

This study is a theoretical review that analyzes the teaching profession as a sociological field, utilizing Pierre Bourdieu's core concepts of field, habitus, capital, and strategy. Drawing upon current postgraduate theses in Turkey, the research emphasizes that teaching is not merely a pedagogical activity, but a complex social field interwoven with power relations and identity negotiations. This study employs a qualitative theoretical review model, analyzing current postgraduate theses on the teaching profession in Turkey that were selected through purposeful sampling, and interpreting them within Pierre Bourdieu’s framework of field, habitus, capital, and strategy. The findings indicate that the struggles within the profession originate from differences in institutional habitus during pre-service education and experiences of symbolic violence in the in-service period. Attention is also drawn to how identity and professional satisfaction are modified by spatial factors. Furthermore, it is highlighted that teachers' perceptions of their professional image are significantly lower than those of external stakeholders, such as parents, leading to a disconnect between the internal reality and the external image of the profession. Finally, the lack of holistic analysis regarding the interactional dynamics among key actors (teacher, parent, student, administrator) is identified as a fundamental deficiency in the current literature.

Keywords: Teaching Field, Sociological Field, Habitus, Symbolic Capital,

GİRİŞ

Eğitim, genellikle yetişkin bireylerin kendi deneyim ve birikimlerini henüz yetişkin olmamış kuşaklara sistemli biçimde aktardığı bir süreç olarak tanımlanmaktadır. Bu çerçevede, eğitimin insan yaşamındaki temel işlevlerinden biri olduğu söylenebilir; zira insan, sahip olduğu özellikler sayesinde tecrübelerini kendisinden sonraki nesillere aktarabilme kapasitesine sahiptir. İnsanoğlunun medeniyet kurucu rolü geçmişte edinilen deneyimlerin gelecek kuşaklara aktarılması yeteneğiyle doğrudan ilişkilidir. Bu aktarım sürecinin en önemli araçlarından biri ise kuşkusuz eğitimidir. Eğitimin bu özelliği, onu hem sosyal bilimlerin genelinde hem de sosyoloji disiplininde önemli bir inceleme nesnesi hâline getirmektedir. Bununla birlikte, eğitim kavramına ilişkin tanımların çeşitlilik gösterdiği görülmektedir. Bu çeşitlilik, eğitim süreçlerinin tarihsel dönemlere, mekânsal koşullara ve politik yapılara bağlı olarak farklılaşmasından kaynaklanmaktadır.

Eğitim öğretim faaliyetlerinin temel yürütücüsü olan öğretmenler, eğitim sistemlerinin en önemli öğelerinden biridir. Öğretmen; Resmi veya özel bir eğitim kurumunda çocukların veya gençlerin öğrenme yaşantılarına rehberlik etmek veya yön vermekle görevlendirilmiş ve bu amaçla yetiştirilmiş kimse” olarak tanımlanabilir (Duman, 1991). Öğretmen, değişik sistemlerde, kuruluşlarda ve düzeylerde öğretme öğrenim ortamını etkili bir şekilde oluşturarak eğitsel amaçları gerçekleştirmede öğrencilere ve anne babalara kılavuzluk ve yardım edecek nitelikte genel kültüre sahip, öğretmenlikte ve öğreteceği bilimsel dalda kurumsal alanda ve uygulamada uzmanlaşmış kişidir. Türk Dil Kurumu Sözlüğüne göre meslek: “Bir eğitim ile kazanılan, sistemli bilgi ve becerilere dayalı, insanlara yararlı mal üretmek, hizmet vermek ve karşılığında para kazanmak için yapılan, kuralları belirlenmiş iş olarak tanımlanmaktadır. Meslekler hem bireysel hem de toplumsal açıdan önemli bir yere sahiptir. Meslek bireyin toplumsal iş bölümünde üstleneceği rolü ve rolün toplumdaki önemine bağlı olarak statüsünü, sosyal sınıfını elde edeceği kazancı, gizli güçlerini geliştirme olanağını, yeteneklerini kullanabildiği ölçüde elde edeceği psikolojik doyumu ve yaşam kalitesini belirleyen bireyin ya yaşamına damga vuracak hayati bir etkinlik alanıdır (Gündüz, 2005:30).

Öğretmenlik, bir toplumun geleceğini şekillendiren en kritik mesleklerden biri olmasının yanı sıra, kendine özgü dinamikleri, kurumsal yapısı ve faileri arasındaki ilişkilerle karmaşık bir sosyolojik alandır. Geleneksel yaklaşımlar, genellikle öğretmenlik mesleğini sadece pedagojik yeterlilikler ve sınıf içi uygulamalar üzerinden ele almıştır. Ancak, öğretmenlerin mesleki yaşamları, sadece bireysel yeterliliklerle değil, içinde bulundukları kurumsal ve toplumsal bağlamla ile yakından ilişkilidir. Öğretmenler, kariyer evreleri boyunca bu alanın kurallarına uyum sağlamak, meslektaşları ve diğer aktörler karşısında kendilerini konumlandırmak ve mesleki beklentilerine ulaşmak için sürekli olarak stratejiler geliştirmektedir (Bourdieu, 1990).

Öğretmenlik mesleğinin toplumsal yönü mesleğin icrasında karmaşık ilişkileri beraberinde getirmektedir. Bu ilişkilerin analizi öğretmenlik mesleğinin toplumsal inşasında önemli bir analiz çerçevesi sunmaktadır. Bu bakımdan Fransız sosyolog Pierre Bourdieu’nun kuramsal çerçevesi, öğretmenliğin karmaşık ilişkilerinin ve toplumsal dinamiklerinin analizinde kullanışlı bir uygulama alanı açmaktadır.

Bir Alan Olarak Öğretmenlik Mesleği

Bourdieu sosyolojisinin merkezinde bulunan alan (champ), kendine özgü kuralları, ilişkileri, hiyerarşileri ve geçerli sermaye türlerini ele geçirmek için rekabet edilen bir mücadele mekânı olarak tanımlanır. Bir alan, o alana katılımı sağlayan belirli kuralların ve inançların (*doxa*) benimsendiği özerk bir alt evrendir. Bourdieu’ye (2010) göre, sosyal alanları kavramsallaştırmak ilişkisel bir düşünme biçimidir. Sosyal dünyanın gerçekliği, yalnızca öznel arası bağlantılar veya

aktörler arasındaki etkileşimlerden değil, bireysel iradelerden ve bilinçlerden bağımsız olarak var olan objektif ilişkilerden oluşur. Bu objektif ilişkiler, sosyal dünyayı oluşturan temel yapı taşlarıdır ve içindeki bireylerin subjektif deneyimlerini ve algılarını aşar. İlişkisel bir perspektif benimseyerek Bourdieu, sosyal dünyanın bu objektif ilişkiler tarafından yapılandırıldığını, sosyal aktörlere sunulan olanakları ve fırsatları şekillendirdiğini ve kısıtladığını vurgular. Sosyal dünyanın bu ilişkisel anlayışı, Bourdieu'nun sosyolojik çerçevesinin temel bir ilkesidir. Alan, kendi belirlenimlerini içine girenlere dayatan bir güç alanıdır. Alana giren aktörler güç mücadeleleri verir ve konumlarını korumak veya değiştirmek için stratejiler kullanırlar. Habitus kavramının "yapılanmış" ve "yapılandırıcı" yönleri, Bourdieu'nun alan kavramında kendini göstermeye başlar. Örneğin bilim insanı olmak isteyen birisi o alandaki bilimsel sermayeyi edinmek ve o bilimsel çevrenin habitusunu kendisi için çıkış noktası kabul etmek zorundadır, yani bu alanın kurallarına bağlı kalmak zorundadır. Bir sosyal alandaki baskın gruplar, ayrıcalıklı konumlarını korumak ve sürdürmek ister. Bu alandaki sermayenin tanımlanması, yozlaşması ve üretim süreçlerini bozabilecek herhangi bir potansiyel değişimi aktif olarak izler ve direnir (Bourdieu & Wacquant, 1992).

Öğretmenlik mesleği, toplumsal yapının belirleyici kurumsal bileşenleri olan Millî Eğitim Bakanlığı (MEB), Yükseköğretim Kurulu (YÖK) ve okullar gibi merkezi kurumlar aracılığıyla şekillenen, oldukça karmaşık ve çok katmanlı bir sosyolojik alan olarak değerlendirilebilir. Bu alanın özgünlüğü, yalnızca kurumsal yapılanmasında değil, aynı zamanda meşruiyet üretim mekanizmalarında ve içsel hiyerarşik düzeninde de kendini göstermektedir. Söz konusu alanda failler olarak konumlanan öğretmenler, alanın işleyişini ve sınırlarını tayin eden normatif kurallar bütününe (nomos) uyum sağlamak zorundadırlar. Bu kurallar, yalnızca mesleki pratiklerin biçimlenmesini değil, aynı zamanda faillerin alandaki konumlarının ve hareket imkânlarının belirlenmesini de doğrudan etkiler.

Alan içindeki konumlanma süreçleri, doğrudan faillerin sahip oldukları ve biriktirdikleri sermaye türleri (ekonomik, kültürel, sosyal ve sembolik) ile ilişkilidir. Öğretmenlik alanına girişin ön koşulu, üniversite diploması gibi kurumsallaşmış kültürel sermaye biçimlerinin varlığına bağlıdır; bu durum alanın giriş bariyerlerini ve meşruiyet mekanizmalarını oluşturur. Ayrıca, mesleki kıdem, uzmanlık belgeleri ve sertifikalar gibi meşruiyet kaynakları, öğretmenlerin alandaki statülerini tayin eden birer sembolik sermaye unsuruna dönüşmektedir. Böylece, öğretmenlik alanı; merkezi otoritelerce belirlenen politikalar, atama ve yükselme kriterleri ile sürekli yeniden üretilen bir normatif çerçeveye sahiptir.

Bu sosyolojik alan içerisinde yürütülen mücadeleler, yalnızca maddi kaynakların (ekonomik sermaye) yeniden dağıtımına yönelik değildir. Asıl rekabet, hangi sermaye biçimlerinin meşru ve değerli kabul edileceği, dolayısıyla alanın normatif düzeninin ve sembolik sınırlarının nasıl çizileceği üzerine odaklanmaktadır. Bourdieu'nun (1990) belirttiği üzere, sembolik güç alan içindeki meşruiyet ve tanınma süreçlerinin temel belirleyicisidir. Öğretmenlik mesleğinde “iyi öğretmen” olmanın tanımı, pedagojik yeterlilik, öğrencilerin akademik başarısı, mesleki kıdem, idari görevlerin üstlenilmesi ya da velilerle kurulan nitelikli ilişkiler gibi çoklu sermaye türlerinin bileşiminden oluşur ve bu tanım, alandaki güç ilişkilerine paralel olarak sürekli yeniden müzakere edilir.

Mesleki Algının Yapılanması: Pedalojik Habitus

Alan kavramını tamamlayan ve faillerin eylemlerini anlamlandıran temel yapı habitustur. Habitus, bireylerin geçmiş toplumsal ve mesleki deneyimlerinin bir sonucu olarak içselleştirdikleri, düşünme, algılama ve eyleme biçimlerini şekillendiren, kalıcı ve aktarılabilir eğilimler sistemi olarak tanımlanır (Bourdieu, 2013). Habitus ne katı bir determinizm ne de saf bireysel iradedir;

bireyin eylemlerini yapılandıran (geçmiş deneyimler) ve aynı zamanda toplumsal yapıyı yeniden yapılandıran (pratik eylemler) bir araçtır. Bu bağlamda habitus, toplumsal ve mesleki alanların sürekliliğini sağlamakla kalmaz, aynı zamanda bu alanlarda meydana gelen değişimlere de uyum sağlama kapasitesine sahiptir. Habitus sayesinde bireyler, toplumsal yapının sınırları içinde hareket ederken, aynı zamanda bu yapının yeniden üretimine veya dönüşümüne katkıda bulunabilirler.

Pierre Bourdieu'nün sosyolojisinde habitus, bireyin toplumsal konumuna uygun davranışlar sergilemesini sağlayan, içselleştirilmiş eğilimler sistemidir. Habitus, bireysel eylemleri şekillendiren ve bu eylemler aracılığıyla sürekli yeniden üretilen dinamik bir yapıdır. Birey, habitusu sayesinde toplumsal beklentilere bilinçsizce uyum sağlar; bu süreçte hem mevcut toplumsal sınıflama sistemine dâhil olur hem de kendi eylemleriyle bu sistemi yeniden üretir. Habitus durağan değildir; birey farklı toplumsal alanlara girdikçe değişime ve uyuma açıktır. Ayrıca, benzer toplumsal konuma sahip bireyler arasında ortak davranış kalıpları oluşurken, farklı sosyal sınıflar arasında belirgin habitus farklılıkları gözlemlenir. Bu durum, Bourdieu tarafından sınıfsal habitus olarak adlandırılır (Swartz, 2011).

Pedagojik habitus, öğretmenlerin eğitim süreçlerinde edindikleri bilişsel, davranışsal ve bedensel pedagojik uygulamaların içselleştirilmiş ve süreklilik arz eden bir toplamı olarak tanımlanabilir. Bu yapı, öğretmenlerin eğitim ortamında sergiledikleri tepkilerin otomatik reflekslerden ziyade, geçmiş deneyimlerinin ve sosyal alanların bilinçdışı etkilerinin bir sonucu olduğunu ifade eder. Eğitim alanından gelen sosyal ve kültürel mesajlar, öğretmenlerin pedagojik habituslarını biçimlendirerek onları belli öğretmenlik pratiklerine yönlendirir; öğretmenler, kendi eğitim ve mesleki gelişim süreçlerinden edindikleri bilgi ve becerilerle bu habitusu bilinçsizce şekillendirirler. Böylece, sınıf içi uygulamalarda geçmiş deneyimlerin yeniden üretimi ve eğitim sisteminde hâkim olan inançların içselleştirilmesi gerçekleşir. Mesleki habitus, öğretmenin pedagojik yaklaşımlarını, eğitimdeki paydaşlarla ilişkilerini, mesleki görev algısını ve etik duruşunu belirleyen içselleştirilmiş şemaları kapsar; karar alma süreçlerinden sınıf içi uygulamalara, disiplin anlayışından meslek etiğine kadar pek çok boyutta etkisini gösterir. Habitus, öğretmenin sahip olduğu sermaye türleri ve alandaki güç ilişkileriyle etkileşim içinde, öğretmeni belirli stratejilere yönlendirirken, karşılaşılan yapısal engellerin algılanış biçimini ve bu engellere karşı geliştirilen çözümleri de şekillendirir. Sonuç olarak, pedagojik habitus, öğretmenlerin bireysel ve kolektif pratiklerine yön veren ve mesleki etik ilkelerin içselleştirilmesinde merkezi bir rol üstlenen temel bir kavramdır.

Sembolik Sermaye ve Statü İlişkileri

Eğitim kurumları, yalnızca bilginin aktarıldığı mekanlar olmanın ötesinde, karmaşık sosyal etkileşimlerin, statü mücadelelerinin ve güç ilişkilerinin yer aldığı dinamik alanlar olarak değerlendirilmelidir. Pierre Bourdieu'nun sermaye ve alan teorileri çerçevesinde, öğretmenler arasındaki ilişkiler, yalnızca bireysel yeterliliklerle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda sahip olunan sembolik sermaye ve bu sermayenin dönüştürdüğü güç ilişkileriyle de belirlenir. Öğretmenler arasındaki sembolik sermaye birikimini ve bu birikimin pedagojik alandaki güç dinamiklerini sosyolojik bir perspektiften incelemek öğretmenlik alanının incelenmesinde önemli bir yere sahiptir.

Pierre Bourdieu'nun teorik çerçevesinde sembolik sermaye, bireylerin veya grupların sosyo-kültürel alanda tanınma, prestij, saygınlık ve otorite elde etmelerini sağlayan önemli bir kaynak olarak öne çıkar. Bu sermaye türü, toplumsal normlar ve değerler bağlamında meşruiyet kazanır ve bireyin veya grubun toplumsal hiyerarşideki yerini belirleyen temel unsurlardan biri hâline gelir. Örneğin, akademik dünyada bir bilim insanının sahip olduğu prestij, yayımlanan makaleler, aldığı ödüller ve ulusal/uluslararası konferanslarda yaptığı sunumlar, o kişinin akademik camiadaki sembolik sermayesini artırır. Bu tür sembolik sermaye, bilim insanının yeni projelerde yer almasını

kolaylaştırır, araştırma fonlarına erişimini hızlandırır ve akademik toplulukta sözünün daha çok dinlenmesini sağlar. Benzer şekilde, bir sanatçının eserlerinin prestijli galerilerde sergilenmesi veya önemli sanat ödülleri kazanması, onun sanat dünyasındaki sembolik sermayesini yükseltir; böylece yeni fırsatlara ve geniş kitlelere ulaşma imkânı elde eder (Bourdieu, 1986).

Eğitim alanında sembolik sermaye, öğretmenlerin okul topluluğu içerisindeki etki gücünü, karar alma süreçlerindeki konumunu ve meslektaş etkileşimlerindeki rolünü belirleyen temel bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Disiplinler arası projelerde liderlik üstlenen veya yenilikçi öğretim yaklaşımlarını uygulayan öğretmenler, meslektaşları arasında rol model statüsü kazanmakta ve bu konum, yalnızca mesleki yeterlilikle değil, aynı zamanda etik değerler ve toplumsal normlarla uyumlu bir şekilde değerlendirilerek sembolik sermayelerini artırmaktadır. Sembolik sermaye, bireysel çabaların ötesinde, sosyal bağlamda diğer sermaye türleriyle etkileşim halindedir ve bireylerin kaynaklara erişimini kolaylaştırmakta ve etki alanını genişletmektedir. Ayrıca, toplumsal sorunlara duyarlılık ve çözüm üretme kapasitesi, sembolik sermayeyi pekiştiren önemli bir faktör olarak öne çıkmaktadır; nitekim bir öğretmenin sivil toplum kuruluşları ile iş birliği içinde yürüttüğü projeler hem mesleki hem toplumsal düzeyde takdir edilmesini sağlayabilmektedir. Öğretmenler arasında sembolik sermaye farklılaşmaları; kıdem, alan uzmanlığı, pedagojik beceriler, güçlü sosyal ilişkiler ve etik ilkelere bağlılık gibi unsurlardan kaynaklanmakta olup, bu unsurlar öğretmenlerin okul içindeki statülerine, meslektaşlarıyla olan etkileşimlerine ve karar alma süreçlerindeki etkinliklerine doğrudan yansımaktadır. Yüksek sembolik sermayeye sahip öğretmenler, ders programı belirleme, müfredat geliştirme ve sosyal etkinliklerin düzenlenmesi gibi süreçlerde daha fazla söz sahibi olabilmekte; fikirleri ve önerileri daha fazla itibar görmekte ve meslektaşları arasında referans noktası haline gelmektedirler. Bu durum, okul yönetimi ile öğretmen arasındaki ilişkilerde de pazarlık gücünü artırmakta ve okulun genel atmosferi ile öğretmenlerin motivasyonuna olumlu katkı sunmaktadır. Sembolik sermaye ayrıca öğretmenlerin materyal, eğitim ve projelere erişiminde öncelik sağlayarak, mesleki gelişim motivasyonunu ve iş birliğini artırabilmektedir. Bununla birlikte, sembolik sermaye arayışı öğretmenler arasında hem sağlıklı bir rekabete hem de iş birliğine zemin hazırlayabilmekte; paylaşılan değerler ve güven ortamında iş birliği güçlenirken, statü mücadelelerinin ön planda olduğu ortamlarda rekabet baskın hale gelebilmektedir. Özellikle velilerle kurulan ilişkilerde, öğretmenin sahip olduğu sembolik sermaye yalnızca akademik ve pedagojik yetkinliklerle sınırlı kalmayıp, iletişim becerileri, empati, etik duruş ve toplumsal katılım gibi unsurların da etkisiyle şekillenmekte; veliler nezdinde kazanılan prestij ve güven, öğretmenin topluluk içindeki otoritesini ve etkinliğini artırmaktadır.

YÖNTEM

Bu çalışma, öğretmenlik mesleğini sosyolojik bir "alan" olarak çözümlemeyi hedefleyen, nitel araştırma desenlerinden kuramsal derleme modelinde tasarlanmıştır. Kuramsal derleme, belirli bir konudaki literatürü, belirli bir teorik çerçeve ışığında sentezleyerek, yorumlayarak ve eleştirerek yeni bir bakış açısı sunmayı amaçlar (Balcı, 2010). Bu araştırma özelinde, Pierre Bourdieu'nün temel sosyolojik kavramları olan alan, habitus, sermaye ve strateji teorik bir mercek olarak kullanılmış; öğretmenlik mesleğinin içsel dinamikleri, aktörler arasındaki güç ilişkileri ve mesleki pratiklerin altında yatan yapılar bu kavramsal çerçeve üzerinden analiz edilmiştir. Araştırma, mevcut ampirik bulguları bir araya getirerek öğretmenlik alanının sosyolojik bir inşasını ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu çalışma bir literatür taraması olduğundan, bir çalışma grubu yerine veri kaynakları belirlenmiştir. Araştırmanın temel veri kaynaklarını, Türkiye'de öğretmenlik mesleğini ve kimliğini farklı bağlamlarda inceleyen güncel lisansüstü tezler oluşturmaktadır. Bu kaynaklar, amaçlı örneklem yöntemiyle seçilmiştir. Seçimdeki temel kriter, çalışmaların öğretmenlik alanını sosyolojik ve derinlemesine bir bakış açısıyla ele alması ve araştırmanın teorik çerçevesiyle uyumlu bulgular sunmasıdır. Bu bağlamda Yüksek Öğretim Kurumu Ulusal Tez veri tabanından öğretmenlikle ilgili olarak 3381 adet çalışmaya rastlanmış, bunlardan 53 adet tez çalışması

seçilmiştir. Belirlenen bu çalışmalardan da teorik çerçeveye doğrudan ilişkili olduğu düşünülen Kandemir (2023), Konal Memiş (2023), Kılıç (2022), Baş Doğan (2025) ve Çalışkan (2024)'ın çalışmaları incelenmiştir.

BULGULAR

Bu çalışma kapsamında incelenen lisansüstü tezlerin seçimi, araştırmanın kuramsal temelini oluşturan Pierre Bourdieu'nun alan, habitus, sermaye ve strateji kavramlarıyla yakından ilişkilidir. Tezlerin belirlenmesinde, öğretmenlik mesleğini salt pedagojik bir faaliyet olarak değil; aynı zamanda çok katmanlı güç ilişkilerinin, statü mücadelelerinin ve sembolik sermaye farklılaşmalarının ön plana çıktığı dinamik bir sosyal alan olarak ele alma yeterlikleri ön planda tutulmuştur. Seçilen çalışmalar, Bourdieu'nun sosyolojik yaklaşımıyla bütünleşik şekilde; mesleki kimlik inşası, habitus çatışmaları, alanın özgül dinamikleri ve sermaye türlerinin aktarımı gibi temel kavramlara odaklanarak, öğretmenlik olgusunun yalnızca bireysel değil, yapısal ve toplumsal yönlerini de kapsamlı biçimde analiz etmektedir. Çalışmalardaki bakış açıları, yalnızca mevcut ampirik bulguların derinlemesine yorumlanmasına katkı sunmakla kalmamış aynı zamanda öğretmenlik alanındaki pratiklerin nasıl üretildiğine ve işlediğine ilişkin sonuçları sahadan elde edilen verilerle ortaya koymaya çalışmıştır.

Kandemir (2023)'ün yaptığı çalışma Pierre Bourdieu'nun temel sosyolojik kavramları olan habitus, alan (field), sermaye (capital) ve doxa aracılığıyla üç farklı devlet üniversitesindeki İngilizce Öğretmenliği (ELT) programlarında yer alan öğretmen adaylarının kimlik gelişim süreçlerini incelemektedir. Araştırma bulguları, hizmet öncesi öğretmen adaylarının mesleki kimlik gelişimlerinin, Bourdieu'nun teorik çerçevesiyle ele alındığında, kurumsal yapıların ve programların kendine özgü dinamikleriyle şekillendiğini ortaya koymaktadır. Merkezi eğitim politikalarının homojen çıktılar oluşturma iddiasına rağmen, her bir üniversitenin kendine has kurumsal habitusu ve alandaki konumu, adayların kimlik inşasında belirleyici rol oynamaktadır. Çalışmada, kurumsal habitusun öğretmen adaylarının kimlik inşasında merkezi bir unsur olduğu vurgulanmaktadır. Kurumun tarihsel birikimi, akademik kadrosunun değerleri, eğitim felsefesi ve hâkim öğretmen yetiştirme politikaları, kurumsal habitusu oluşturan temel unsurlardır. Öğretmen adaylarının, üniversitede edindikleri teorik bilgi ile uygulama alanı olan Milli Eğitim Bakanlığı okullarındaki pratik gerçeklikler arasında zaman zaman habitus çatışmaları yaşadıkları saptanmıştır. Ayrıca, örnekleme yer alan bir üniversitede kurumsal habitusun öğretmenlikten ziyade araştırmacı kimliğini ön plana çıkarması, mesleğin sembolik sermayesinin öğrenciler nezdinde değer kaybetmesine ve mesleki yönelimlerin farklılaşmasına neden olmaktadır. Öğretmen adayları ve eğitimcilerinin sahip oldukları kültürel ve sembolik sermaye türleri (akademik unvan, yabancı dil yeterliliği, mezun olunan okulun prestiji, alan dışı deneyimler gibi) alandaki konumlarını ve kimlik gelişimlerini doğrudan etkilemektedir. Merkezi eğitim politikaları ve program değişiklikleri ise, öğretmenlik mesleğinin sembolik ve ekonomik sermayesini doğrudan etkileyerek adayların kariyer beklentileri ve mesleki motivasyonları üzerinde belirleyici olmaktadır. İngilizce Öğretmenliği alanı; öğretmen adayları, öğretmen eğitimcileri, Yükseköğretim Kurulu (YÖK) ve Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) gibi çeşitli aktörlerin, pozisyon, itibar ve program içeriği için sürekli mücadele ettiği bir alan olarak tanımlanmaktadır. Öğretmen eğitimcileri, kurumsal habitus ve merkezi politikaların etkisiyle müdahale güçlerinin sınırlı olduğunu hissederken, öğretmen adayları ise kurumsal ve uygulama alanı beklentileri arasında denge kurarak mesleki kimliklerini aktif biçimde müzakere etmektedirler. Kimlik inşası, habitus, sermaye ve alan arasındaki dinamik etkileşimin süregelen bir ürünü olarak değerlendirilmektedir.

Konal Memiş (2023) öğretmenlik mesleği ve alanını, Pierre Bourdieu'nun sosyolojik kuramındaki temel kavramlar olan sembolik şiddet, alan, sermaye ve habitus dinamikleriyle yeniden kavramsallaştırılmıştır. Çalışmanın odak noktası, öğretmenlik alanının dört temel dinamik

üzerinden analiz edilmesidir. İlk olarak, okulun bir alan olarak ele alınması ve bu alandaki dikey hiyerarşi yapısının incelenmesi öne çıkmaktadır. Eğitim alanının, sembolik şiddetin yeniden üretildiği ayrıcalıklı bir alan olduğu vurgulanırken, okul örgütlenmesinin ve öğretmenlik mesleğinin hiyerarşik güç ilişkileriyle şekillendiği belirtilmektedir. Bulgular, okul içindeki dikey hiyerarşinin, yöneticilerle öğretmenler arasındaki otorite mücadelesini ve bu bağlamda sembolik şiddetin görünürlüğünü artırdığını göstermektedir. Ayrıca, bu şiddetin sadece yöneticilerden değil, devlet, meslektaşlar ve veliler gibi çeşitli aktörlerden kaynaklanabileceği ortaya konmuştur. İkinci olarak, sermaye ve hakimiyet dinamiği kapsamında, öğretmenlik alanında aktörler arasında farklı miktarlarda sembolik sermaye bulunduğu ve bu eşitsizliğin güç ilişkilerini belirlediği tespit edilmiştir. Özellikle proje okullarında, yöneticilerin sahip olduğu yüksek sembolik sermaye, onların okulda daha ayrıcalıklı bir konuma sahip olmalarını sağlamakta ve uyguladıkları sembolik şiddetin kapsamını genişletmektedir. Üçüncü olarak, habitus ve doxa dinamiği çerçevesinde, öğretmenlerin hiyerarşik yapıya karşı geliştirdikleri tutumların ve bu yapıyı içselleştirme biçimlerinin, sembolik şiddetin normalleşmesine yol açtığı vurgulanmıştır. Öğretmenlerin, alandaki güç ilişkilerini habituslarına dahil ederek, uygulanan baskıyı olağan bir durum olarak kabul ettikleri ortaya konmuştur. Bu bağlamda, öğretmenlerin sembolik şiddete karşı geliştirdikleri başlıca tepkinin boyun eğme olduğu, ancak bazı durumlarda direniş ya da tepkisizlik de gösterebildikleri ifade edilmiştir. Dördüncü dinamik olarak, proje okullarının güvencesizlik ortamı öne çıkmaktadır. Proje okullarında başarıya yönelik baskının, veli ve medya gibi dış aktörlerin de etkisiyle hem yöneticiler hem de öğretmenler üzerinde sembolik şiddetin artmasına neden olduğu saptanmıştır. Ayrıca, yöneticilere tanınan öğretmen seçme ve görev süresini yenilememe yetkisi, öğretmenlerde iş güvencesizliği duygusunu pekiştirmekte ve bu durum, mesleğin sembolik şiddet algısını derinleştirmektedir.

Kılıç (2022) ise öğretmenlik mesleğini kırsal bağlamda mekân ve sosyal çevre ekseninde, dönüştürücü ve yoğun bir deneyim alanı olarak ele almaktadır. Fenomenolojik yaklaşım doğrultusunda, öğretmenlerin köy okullarındaki öznel deneyimleri analiz edilmiş ve öğretmenlik alanı dört temel dinamik üzerinden yapılandırılmıştır: mekânın belirleyiciliği (izolasyon ve kaynak yetersizliği), sosyal rolün genişlemesi (toplumsal liderlik ve rehberlik), veli ve öğrenciyle kurulan yoğun ilişkiler (samimiyet ve mesleki sınırlar), mesleki doyum ile zorlukların birlikteliği (dönüştürücü etki ve karşılaşılan güçlükler). Çalışma, köyde öğretmenliğin; mesleki yalnızlık, fiziki yetersizlikler ve toplumsal rol genişlemesi gibi zorlukları barındırmasına karşın, yüksek düzeyde mesleki ve duygusal tatmin sağlayan, mekâna özgü ve toplumsal dönüşüme katkı sunan bir alan olarak kavramsallaştırılmasını ön plana çıkarmaktadır. Öğretmenliği özellikle sosyal çevreyle şekillenen, karşılıklı etkileşimlere dayanarak üretildiği vurgulanmıştır. Bölgenin sosyal dinamikleri ve kurulan ilişkiler öğretmenlik alanının oluşumunu etkileyen önemli değişkenler olarak göze çarpmaktadır.

Baş Doğan (2025) öğretmen kimliğinin oluşumu ve farklı kariyer evrelerinde yeniden yapılandırılmasını, çoklu örnek olaylar üzerinden incelemektedir. Çalışmada, öğretmenlik mesleği; kişisel geçmiş, mesleki deneyimler ve örgütsel etkileşimlerin etkisiyle, kariyer boyunca sürekli değişen, çok katmanlı ve dinamik bir profesyonel kimlik inşa alanı olarak ele alınmıştır. Çalışmada üç temel dinamik öne çıkmaktadır: Birincisi, öğretmen kimliğinin kariyer sürecinde çeşitli faktörlerce şekillenen dinamik ve çok katmanlı bir yapı arz etmesi; ikincisi, öğretmenlikte kariyer evrelerine göre rollerin, beklentilerin ve profesyonel gelişim odaklarının farklılaşması; üçüncüsü ise, öğretmen kimliğinin örgütsel ve sosyal bağlamda, paydaşlarla kurulan ilişkiler ve profesyonel ağlar yoluyla sürekli olarak yeniden inşa edilmesidir. Çalışmaya göre öğretmenlik mesleği; erken yaş deneyimlerinden başlayarak, kariyerin her aşamasında yönetsel destek, meslektaş iş birliği ve öğrenci/veli ilişkileri ile beslenen, karmaşık ve yaşam boyu süren bir kimlik yolculuğu olarak analiz edilmiştir. Bu çalışma da öğretmenlik alanının dinamik yapısını ortaya koymuş ve alandaki ilişkilerin öğretmenliği şekillendirmesinde önemli bir rolü olduğu vurgulanmıştır.

Çalışkan (2024) ise öğretmen, öğrenci, yönetici ve veli bağlamında öğretmenlik imajını analiz eden nicel bir çalışma yapmıştır. Araştırma bulguları, öğretmenlik mesleğinin genel imajına ilişkin algının incelenen tüm paydaşlar (yönetici, öğretmen, öğrenci ve veli) arasında orta düzeyin üzerinde olduğunu göstermektedir. Ancak, bu paydaş gruplarının algıları arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar saptanmıştır. En yüksek imaj algısına sahip grup veliler olurken, velilerin öğretmenlik mesleğine dair algıları; yönetici, öğretmen ve öğrenci gruplarının algılarına kıyasla anlamlı derecede daha yüksek düzeydedir. Buna karşılık, öğretmenlerin kendi mesleklerine yönelik imaj algısı, dört grup arasında en düşük ortalamaya sahiptir. Ölçeğin alt boyutları incelendiğinde de benzer farklılıklar göze çarpmaktadır: İletişim becerileri boyutunda veli grubunun algısı en yüksek, öğrenci grubunun algısı ise en düşük olarak tespit edilmiştir; öğrencilerin bu konudaki algısı, öğretmenlerin algısından da anlamlı şekilde daha düşüktür. Sosyal boyut açısından da en yüksek algı yine veli grubunda bulunurken, en düşük algı öğretmenlere aittir ve öğretmenlerin sosyal boyuta dair algısı, öğrencilerden dahi anlamlı biçimde daha düşüktür. Kişisel imaj boyutunda ise veli grubunun algısı, öğretmen ve öğrenci gruplarının algılarından anlamlı şekilde yüksektir. Sonuç olarak, araştırma öğretmenlerin, toplumun gözündeki mesleki imajlarının düşük olduğuna inandıklarını, oysa dış paydaşlar olan velilerin bu algısının daha olumlu ve yüksek düzeyde olduğunu ortaya koymuştur.

Bu çalışmada incelenen araştırmalar (Kandemir, 2023; Konal Memiş, 2023; Kılıç, 2022; Baş Doğan, 2025; Çalışkan, 2024), öğretmenlik mesleğinin, yalnızca pedagojik bir uygulama alanı olmanın çok ötesinde, güç ilişkileri, kimlik müzakereleri, bağlamsal dinamikler ve algısal farklılıklarla örülmüş karmaşık bir sosyal alan olduğunu göstermektedir. Bu sentez, mesleğin hem yapısal kısıtlamalarını hem de bireysel boyutlarını ortaya koymaktadır.

Bourdieu'cu bir mercekten alana bakan Kandemir (2023) ve Konal Memiş (2023), öğretmenlik sahasının bir "mücadele alanı" olduğunu ortaya koymaktadır. Kandemir, bu mücadelenin kökenlerini meslek öncesi eğitime, yani üniversitelerin "kurumsal habituslarının" adayların eğilimlerini şekillendirmesine kadar götürmektedir. Adayların üniversitede edindikleri bu eğilimler ile Milli Eğitim Bakanlığı okullarındaki pratik sahanın gerçekleri arasındaki uyumsuzluk, mesleğe girişteki temel gerilimi oluşturmaktadır. Konal Memiş (2023) ise bu mücadele alanını, hizmet içindeki öğretmenlerin deneyimledikleri "sembolik şiddet" kavramıyla derinleştirmektedir. Okulun hiyerarşik yapısı, çeşitli aktörlerin baskıları ve artan mesleki güvencesizlik, alanı bir tahakküm ilişkileri ağına dönüştürmektedir.

Buna karşılık, Baş Doğan (2025) ve Kılıç (2022) tarafından yürütülen çalışmalar, bu yapısal kısıtlamalar karşısında öğretmenin "failliğini" (agency) ve kimliğin dinamik doğasını vurgulayarak tartışmaya bireysel bir boyut katmaktadır. Baş Doğan, kimliğin kariyer evreleri boyunca statik kalmayıp sürekli yeniden müzakere edildiğini gösterirken; Kılıç, "mekân" faktörünün (örneğin, bir köy okulunda görev yapmanın) mesleki izolasyon gibi zorluklara rağmen, öğretmene toplumsal liderlik gibi yeni roller yükleyerek mesleki doyumu nasıl dönüştürebileceğini ortaya koymaktadır.

Son olarak, Çalışkan'ın (2024) nicel bulguları, bu alandaki gerilimi farklı bir boyuta taşıyarak mesleğin "algısal çatışmasını" gözler önüne sermektedir. Öğretmenlerin kendi mesleklerine yönelik imaj algılarının, veliler gibi dış paydaşların mesleğe atfettiği değerden anlamlı derecede düşük olması, mesleğin "iç gerçekliği" ile "dışarıdaki idealize edilmiş imajı" arasında derin bir kopuşa işaret etmektedir. Bu durum, Konal Memiş'in (2023) tanımladığı sembolik şiddetin ve mesleki sermayenin değersizleşmesinin bir sonucu olarak yorumlanabilir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bourdieu'nun teorik çerçevesi, öğretmenlik alanının işleyişini ve bu alandaki üretim mekanizmalarını anlamada temel bir referans noktası olarak öne çıkmaktadır. Özellikle habitus, alan, sermaye ve doxa gibi kavramlar, öğretmenlik mesleğinin kendine özgü yapısının ve bu yapının güç ilişkileriyle şekillenerek sürekli yeniden üretildiği sürecin derinlemesine analiz edilmesine olanak tanımaktadır. İnal (2012)'nin de altını çizdiği gibi, eğitim alanı yalnızca pedagojik bilgi aktarımından ibaret olmayıp, aynı zamanda farklı sınıfsal habitusların ve kültürel sermaye biçimlerinin karşı karşıya geldiği politik bir çatışma ortamıdır. Öğretmenlik ise, yalnızca bireysel mesleki uygulamaların değil; kurumsal, toplumsal ve kültürel etkenlerin bir arada şekillendirdiği, çok katmanlı ve sürekli dönüşen bir mücadele alanı olarak öne çıkmaktadır.

Mevcut literatürde karşılaşılan en temel eksikliklerden biri, öğretmenlik alanını oluşturan başlıca aktörlerin—öğretmen, öğrenci, veli ve yönetici—etkileşimsel dinamiklerinin bütüncül bir biçimde analiz edilmemiş olmasıdır. Çoğu çalışma, bu aktörleri izole biçimde ele almakta; örneğin yalnızca öğretmenlerin mesleki kimliklerini ya da sadece velilerin mesleğe dair algılarını incelemektedir. Türkiye'de öğretmen kimliği üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında, Ünal (2005) ve Öztürk (2012) gibi araştırmacıların öğretmenliği daha çok öğretmenin perspektifinden ele aldıkları görülmektedir. Oysa öğretmenlik alanı, söz konusu aktörlerin sürekli etkileşimiyle inşa edilen ve bu etkileşimlerden doğan özgül alan dinamikleriyle şekillenen bir yapıdır. Literatürde, aktörlerin bir aradalığını ve bu bir aradalığın ortaya çıkardığı özgün dinamikleri irdeleyen, nitel ve derinlemesine çalışmalara olan ihtiyaç açıkça hissedilmektedir. Buna ek olarak, metodolojik açıdan da önemli sınırlılıklar göze çarpmaktadır. Özellikle, yalnızca velilerin öğretmenlik mesleğine dair değerlendirmelerine ya da yalnızca öğretmenlerin kendi deneyimlerine odaklanan araştırmalar, alanın çok boyutlu yapısını ve aktörler arası algı farklılıklarını yeterince açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Bu noktada, aynı okul, benzer toplumsal çevre veya eşdeğer bağlamsal koşullar altında, birden fazla aktör grubunun (örneğin öğretmen ve veli) mesleğe dair algı ve deneyimlerinin karşılaştırmalı ve etkileşimsel biçimde incelendiği kapsamlı çalışmalara gereksinim duyulmaktadır. Sadece nicel yöntemlerle elde edilen bulgular ya da yalnızca bir aktör grubunun deneyimlerine dayanan fenomenolojik araştırmalar, öğretmenlik mesleğinin çok katmanlı imajını ve algısal ayrışmalarını bütüncül olarak ortaya koyamamaktadır.

Ayrıca, incelenen çalışmaların bağlamsal odakları genellikle proje okulları, köy okulları veya üniversiteler gibi spesifik ortamlara yönelmiş olup, öğretmenlik deneyiminin normunu temsil eden büyükşehirlerdeki standart devlet okullarının dinamikleri yeterince aydınlatılamamıştır. Oysa bu tip okullar, öğretmenlerin çoğunluğunun görev yaptığı, yüksek öğrenci yoğunluğuna sahip ve mesleki pratiklerin standartlaştığı ortamlardır. Dolayısıyla, bu bağlamlarda ortaya çıkan sıradan güç mücadeleleri, habitus çatışmaları ve aktörler arası etkileşimlerin, Bourdieu'cu bir alan analiziyle ele alınması, öğretmenlik mesleğinin içsel gerçekliğinin ve toplumsal imajı arasındaki uçurumun nedenlerini anlamada büyük önem taşımaktadır. Buyruk (2014), öğretmen emeğinin dönüşümünü incelerken, standart okul yapılarındaki denetim mekanizmalarının ve veli baskısının öğretmen özerkliğini nasıl daralttığını tartışmışlardır; ancak bu tartışmaların Türkiye'deki devlet okulu pratiğinde öğretmen-veli-yönetici üçgeninde nasıl somutlaştığına dair ampirik veri ihtiyacı sürmektedir.

Sonuç olarak, ele alınan çalışmalar göstermektedir ki öğretmenlik mesleği, üniversite yıllarından başlayıp kariyerin sonuna dek uzanan hem yapısal kısıtlamalar hem de bireysel faillikler tarafından şekillendirilen karmaşık bir kimlik ve mücadele alanıdır. Bu alanın çözümlenmesinde ve işleyişinin ortaya çıkarılmasında Bourdieu'nun teorik çerçevesi, çok boyutlu ve bütüncül bir değerlendirme imkânı sunmaktadır. Ancak, mevcut araştırmaların önemli bir bölümü, öğretmenlik alanını etkileyen başlıca aktörlerin dinamiklerini ayrı ayrı ele almakta ve bu aktörlerin etkileşimsel

boyutunu ihmal etmektedir. Gelecekteki araştırmaların, öğretmen, veli, öğrenci ve yönetici aktörlerinin etkileşimini ve bu etkileşimin mesleğin üretim, işleyiş ve algı süreçlerine etkisini bütüncül ve nitel bir yaklaşımla incelemesi, öğretmenlik alanının daha kapsamlı bir biçimde anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Balcı, A. (2010). *Sosyal bilimlerde araştırma: Yöntem, teknik ve ilkeler* (8. baskı). Pegem Akademi Yayıncılık.

Baş Doğan, Ş. (2025). *Öğretmen kimliği oluşumu ve farklı kariyer evrelerinde öğretmen kimliğinin yeniden yapılandırılması: Öğretmen anlatıları üzerine çoklu örnek olay araştırması* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. J. Richardson (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education* (s. 241-258). Greenwood Press.

Bourdieu, P. (1990). *The logic of practice*. Stanford University Press.

Bourdieu, P. (2013). *Sınıfsal habitus*. (A. Koyuncu, Çev.). Heretik Yayıncılık.

Bourdieu, P., & Wacquant, L. J. (1992). *An invitation to reflexive sociology*. University of Chicago Press.

Buyruk, H. (2014). *Öğretmen emeğinin dönüşümü: Neoliberal eğitim reformları ve öğretmenler*. Siyasal Kitabevi.

Çalışkan, S. (2024). *Yönetici, öğretmen, öğrenci ve veli değerlendirmelerine göre öğretmenlik mesleği imajı* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Kocaeli Üniversitesi.

İnal, K. (2012). *Eğitim sosyolojisi*. Ankara: Ütopya Yayınevi.

Kandemir, A. (2023). *Landscaping pre-service English language teachers' identity development: A Bourdieuan perspective* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kılıç, M. F. (2022). *Köyde öğretmen olmak: Fenomenolojik bir çalışma* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Konal Memiş, T. (2023). *Okullarda sembolik şiddet olgusunun çözümlenmesi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Öztürk, M. (2012). *Türkiye'de öğretmen kimliği ve eylemi*. Ankara: Tan Kitabevi.

Swartz, D. (2011). *Kültür ve iktidar: Pierre Bourdieu'nün sosyolojisi* (E. Ersaydı, Çev.). İletişim Yayınları.

Ünal, L. I. (2005). Öğretmen imgesinde değişim. *Toplum ve Bilim*, 103, 115-140.